

O. DAVIČO ÉS DR. M. MARKOVIĆ VITÁJA

Tavaly őszi óta érdekes vita bontakozott ki két belgrádi folyóirat, a Savremenik és a Delo oldalain. Dr. Mihailo Marković belgrádi egyetemi tanár, nemzetközi hírnevű filozófus a Savremenik októberi számában nyílt levéllel fordult Oskar Davičóhoz, az ismert költőhöz és közéleti munkáshoz, s vitába szállt Davičónak egyes megállapításaival, melyek a JKSZ KB IX. ülésén hangzottak el. Davičó a Delo novemberi számában válaszolt, majd ezt M. Marković újabb vitacikke követte a Savremenik januári számában. Tekintettel arra, hogy a vitapartnerek olyan közérdekű témákat feszegetnek, melyek öngazgató szocializmusunk továbbfejlődése szempontjából is életbe vágó fontosságúak, s ezért méltán számíthatnak a legszélesebb auditórium érdeklődésére, a Borba című belgrádi napilap decemberi és januári számaiban folytatásokban közölte M. Marković és O. Davičó írásait. Hasonló megfontolás vezette a Hid szerkesztőségét, amikor elhatározta, hogy az egész vitaanyagot a magyar olvasó számára is hozzáférhetővé teszi.

NYÍLT LEVÉL OSKAR DAVIČÓHOZ

„Ezt a ti dalotokat, az éhes jövő dalát, mi magunk is nagyon jól megértjük. Nem érthetetlen az, amit mondjátok, hanem ostoba és unalmas, mint a kiszolgált feleség. Én viszont devizagörliökre vagyok éhes. És minden egyébbe. És szomorúnak tartom, hogy az embereket énekkel tátogni kényszerítik, mintha valaki sült kacsát pottyantana a csőrükbe. Az ének nem lakat jól se tücsköt, se fülemülét. Ezért elég!”

Oskar Davičó

Tisztelt Oskar Davičó elvtárs,
egyáltalán nem lepett meg az, hogy Ön a JKSZ Központi Bizottságának IX. ülésén elmondott beszédében néhány meleg szót intézett címemre is. Úgy hiszem, ennek már végső ideje volt. Mégis csodálkoznak kell, hogy ezt nem azon a színvonalon tette, amely megfelelné egy ismert írónak és olyan embernek, aki el is szokta olvasni azt, amiről írni akar. Természetes lett volna, hogy bírálatának alapjául azokat a munkáimat — akár csak rövidebb és népszerűbb cikkeimet — veszi, amelyekben nagyon nyíltan elmondtam véleményemet a korszerű szocializmusról és társadalmunkról. Fölvethette volna viselkedé-

sem és elméleti nézeteim összhangjának kérdését is — amennyiben úgy tartja, hogy erről elegendő érveléssel felfegyverkezve szólhat, és hogy ez érdekelheti a JKSZ Központi Bizottságát. Ehelyett Ön egy olyan embernek a nézeteiről, aki az Önével azonos nyelven beszél és ugyanabban a városban él és dolgozik — moszkvai, New York-i és más külföldi sajtóidézetek alapján írt!

Ön ugyanis azt mondja, hogy „bizonyos idővel ezelőtt olyan szöveget tettem közzé”, amelyben egyebek mellett „azt állítottam, hogy restauráljuk a kapitalizmust”, és hogy „ezt a szöveget később átvette és idézte a külföldi sajtó, természetesen kárörvendően az egyik oldalon és patetikusan a másikon”. Én azonban sem rövidebb, sem hosszabb idővel ezelőtt nem tettem közzé efféle szöveget és efféle állítást. Önről az a hír járja, hogy az utóbbi években különös figyelemmel kísér mindent, ami filozófiai irodalmunkban megjelenik. Ha így van, szíveskedjék megnevezni azt a könyvet, értekezést, esszét vagy újságcikket, amelyben ez az állítás napvilágot látott.

Mivel a külföldi sajtóra hivatkozik, bizonyára az egyetemi tanács június 3-ai ülésén elhangzott felszólalásom önkényes interpretációira gondol. Íme, hogyan vette át a Politika június 4-ei számában ezt a felszólalást: „Mihailo Marković professzor azt mondta, hogy az egyetemi hallgatókat mélységesen nyugtalanítja az országban uralkodó gazdasági helyzet, a munkanélküliség, továbbá egyfelől a gazdagok, másfelől az elemi létfeltételekkel sem rendelkezők jelentkezése. Aggasztja őket, hogy társadalmunkban az utóbbi időben bizonyos kapitalista formák is felütik a fejüket — magángyarak, részvénytársaságok alakulnak, és tőzsde alapítását is javasolják.” Hasonló módon adott hírt fejtegetéseimről a Borba is.

Sem időm, sem kedvem nem volt arra, hogy összehasonlítsam a hazai és a külföldi sajtó jelentéseit, de egyes elvtársak felhívták a figyelmemet, hogy egy külföldi lap olyasféleképpen összegezte állításaimat, ahogyan most Ön idézi. Önnek, költő és igen felelős politikai funkcionárius létére, sokkal finomabb árnyalatokat is érzékelnie kellene, mint a különbséget bizonyos nem szocialista jelenségek és irányzatok konkrét felsorolása és ama globális értékelés között, hogy „restauráljuk a kapitalizmust”.

Remélem, Ön sem tagadja, hogy mindazok a nem szocialista jelenségek, amelyekről beszéltem, *megvoltak és még megvannak* társadalmunkban, és hogy valóban nyugtalanították az egyetemistákat. Remélem, nem vitatja el azt sem, hogy a magángyár, a részvénytársaság és a tőzsde valóban a tőkés társadalom gazdasági formái. Ennek az országnak legfelelősebb emberei minderről sokkal részletesebben és élesebben nyilatkoztak — ami bizonyára Ön előtt sem ismeretlen.

Ön megdöbbenő tájékoztatlanságról és rosszakaratról tett tanúbizonyságot, amikor Erich Frommot és Herbert Marcuse-t nevezte meg, mint „a kapitalizmus hazánkbeli restaurálása eszméjének tényleges szerzőit”. Állítom, és Ön szíveskedjék cáfolni, hogy a mai világ kiemelkedő marxista filozófusai között országunknak nincs nagyobb barátja, mint ez a két gondolkodó. És ez szükségképpen van így. Mindketten a korszerű kapitalizmus, elsősorban az amerikai kapitalizmus leghevesebb bírálói, de ugyanakkor a sztalinizmus minden megnyilvánulásának bírálói is. Érthető tehát, hogy már évek óta nagy reményekkel szemlélik a demokratikus, öngazgató szocializmus megterem-

tésére irányuló úttörő erőfeszítéseket hazánkban. Különösen nagy igazságtalanságot okozott Erich Frommnak, aki érzelmileg is mélységesen vonzódik Jugoszláviához, és aki sokkal inkább kész arra, hogy eszményítse társadalmunkat, mintsem hogy bírálja. Marcuse bírálóbbr, radikálisabb, de ez lényegében nem csökkenti hazánk iránti rokonszenvét. Mindenesetre nincs tudomásom arról, hogy akár ő, akár Fromm valaha is és bármit is írt volna a kapitalizmus restaurálásáról Jugoszláviában, vagy hogy bármivel is megérdemelték volna, hogy Ön Heideggerrel egy sorba állítsa őket. Vagy Ön tud valamit, amit mások nem tudnak — s ebben az esetben mulhatatlanul szükséges volna, hogy konkrétabb legyen. Vagy a JKSZ Központi Bizottsága előtt igen felelőtlenül tüntette föl e két vezető marxista gondolkodó viszonyát Jugoszlávia iránt.

Ön bizonyára *tréfálkozik*, vagy valamilyen *különleges* értelemben használja a szavakat, amikor azt állítja, hogy én és kollégáim a filozófia területén „nem igyekeztünk tanulni a saját gyakorlatunkból és valóságunkból”. Voltaképpen még mielőtt egyáltalán elkezdtem volna bölcsészeti tanulmányaimat, ifjúsági vezető voltam, megtapasztaltam az életet a megszállók börtöneiben, zászlóalj élén álltam, egy hadosztály propagandaosztályának főnöke voltam, és tisztként — szabad időmben folytattam tanulmányaimat. És később is, mindezekben az években, éppúgy, mint nemzedékem sok más tagja, legalább annyi időt töltöttem el különféle társadalmi kötelezettségekkel, mint tudományos munkával. Külföldre, kedves elvtárs, már érett és teljesen kialakult harmincéves emberként jutottam el először.

Ön nem köteles tudni mindezt. De akkor miért beszél olyasmiről, amit nem tud?

Vagy talán úgy gondolja Ön, hogy egy filozófus számára, bármilyen korú is, veszélyes, ha idegen befolyásoknak tesz ki, és hogy a jó filozófia csak úgy lehetséges, ha kizárólag a hazai, nemzeti talaj közvetlen gyakorlati tapasztalataira támaszkodik. Nehezemre esik feltételezni, hogy a filozófiát, valamennyi tudományos diszciplína legegységesebbikét, csakugyan ennyire bornírt, vidékies módon fogja fel. Ön-höz, modernizmusunk egyik vezető írójához, valóban nem volna illő, hogy ebben a kérdésben ugyanazon a pozíción találja magát a nagy Maóval.

A legvalószínűbb, hogy Önnek egészen sajátos ismérvei vannak, amelyeknek alapján megítéli, hogy valamely kulturális munkás „tanult-e gyakorlatunkból és valóságunkból”, vagy sem. Ön úgy látszik csak azoknak hajlandó átmenő jegyet adni, akik olyasféle dicsőítő módon viszonyulnak valóságunkhoz, mint Ön az utóbbi években, illetve egészen másként, mint Ön az *Ember ember* idejében. Szerintem nincs igaza. Mint ahogy az Ön nézeteinek az évek során tapasztalt különféle kilengései meggyőzően bizonyítják — egy meghatározott gyakorlati tapasztalat alapján különféle következtetéseket lehet levonni; a gyakorlatot különböző módokon lehet értelmezni. Az igazán haladó gondolkodóknál a bíráló magatartás (a dialektikus tagadás) mindig jelenlévő mozzanat.

Ön szerint nem volt meg bennünk az igyekezet, hogy „a gyakorlatunk és valóságunk szempontjából lényeges ismeretanyagból és folyamatokból a valódi következtetéseket vonjuk le”. Ön tehát abban a meggyőződésben él, vagy olyan benyomást akar kelteni, hogy én és

kollégáim nagyjából valótlan következtetéseket vontunk le valóságunkból. Ha így van, kérem, szíveskedjék ezt az utóbbi években közzé tett bármelyik szövegem példájával bizonyítani. Ne folyamodjék ahhoz a húszegynéhány évvel ezelőtti vitákból jól ismert frázishoz, hogy mind ez „közismert”.

Őn azt mondja, hogy „voltak, akik írásaikban szembeszegültek az ilyen nézetekkel”, de „magukra hagyták őket”; „bírázataik és felszólalásaik nem találtak megértésre” és hogy ez „felbátorította a filozófusokat”. Igen furcsák ezek az ön lamentációi. Ha valamely bírálat nem talált elfogadásra a közvéleményben, a nép részéről, ez azt jelenti, hogy vagy a kritika nem jó, vagy a nép — de hihetőbben az előbbi. Az orvosság valószínűleg abban volna, hogy a kritika erősebb érveket keres magának. Ön viszont valami mást követel: hogy az efféle bírálatot a tekintélyek és az államhatalom erejével támasszák alá; Ön beavatkozást, pártbüntetéseket követel, a törvények alkalmazását — szóval mindazt, ami ellen a kultúra területén egykor harcolt. A történelem tehát ismétlődik. Márpedig Ön bizonyára jól emlékszik Marx mondására: „először ez tragédia, másodszor már bohózat”.

Végül Ön arra is bátorságot vesz, hogy megállapítsa: egyesek nálunk filozófusoknak nevezik magukat, „noha nem áll mögöttük egyetlen jelentősebb vagy eredeti filozófiai mű sem”. Őszintén csodálom Önt! Ön valóban nem szenved kisebbségi komplexusban! Ha legalább úgy mondta volna, hogy „érzése szerint” filozófusainknak ezek a művei (annak ellenére, hogy a Szovjetunióban, az USA-ban, Németországban, Lengyelországban, Olaszországban, Magyarországon és Csehszlovákiában fordítják őket) mégsem nagyon jelentősek és eredetiek! Ám Ön vagy korlátlanul hisz határtalan és enciklopédikus tudásában, vagy a tudomány és kultúra legkülönfélébb területein tapasztalt közbelépéseiből ítélve, úgy véli, hogy sikeresen helyettesíthet egy egész agitpropot,

Abban a reményben, hogy válaszolni fog, megmagyarázza azokat a dolgokat, amikről kérdeztem, és alkalmat ad rá, hogy folytassam Önnel ezt a fölöttébb szükséges párbeszédet,

tisztelettel,
Mihailo Marković

OSKAR DAVIČO VÁLASZA

Tisztelt Mihailo Marković elvtárs,

tisztában vagyok azzal, hogy az időt vesztegetem, válaszolva az Ön Nyílt Levelére. Nem vagyok sem eléggé magabiztos, sem eléggé képzett ahhoz, hogy egy bölcsészeti katedrafőnök szédítő magaslatából beszéljek olyan dolgokról, amelyek meghaladják tudásomat és ismereteimet, s a viláért sem akarok egyenlő mértékkel visszavágni, figyelmébe ajánlva, hogy melyik népszerűtlen versikémet vagy mesémet olvassa el. Elég, ha csak úgy, házi szükségletre, amennyiben mégis kénytelen valamit erről a területről idézni, forduljon az úgynevezett másik kézhez. Természetesen az Önhöz közel állóhoz. Mondjuk, a K. novine-hez, ehhez a fenséges „irodalmi” laphoz, amellyel Ön mindenkor szolgálatkészen és bölcsen együttműködött.

Ámde Ön nemcsak ebben az újságban működik közre. Munkatársa a leskovaci *Naše stvaranje*-nak is, s az utóbbi időben szenvedélyesen és nagy vehemenciával terjeszti inkább politikai, mint filozófiai nézeteit. Bírálóan, persze. És így tovább.

Mondtam már, hogy nem szeretek válaszolni levelekre. Legkevésbé akkor, ha azok *filozofikusak* politikai értelemben, és azonfölül még nyíltak is, mint a fogorvosi székbe ültetett páciens szája.

Beismerem, a fogászokat szeretem. Ugyanazon oknál fogva, mint Mandelstam. *Széles* horizontjuk miatt. És Önt is szeretem. Ugyanebből az okból. Ön is széles, jó, nem kicsinyes, s a horizontjai — dentista módra „univerzálisak”. Mondtam-e, hogy a filozófiáját is szeretem? Nem? Bocsánat. Gondoltam. Mert nem szeretem például, ha egy logikai pozitivistá, logikai pozitivistá maradván, igényt tart arra, hogy gazdagítsa a marxizmust. Vagy ha ugyanez a pragmatista megharagszik a szocializmusra a saját hazájában akárcsak mondjuk Brezsnyev amarra a szocializmusra ott Csehszlovákiában,* csak azért, mert ez a mi marxizmusunk jobban szerette, hogy ne legyen gazdagítva dr. M. Marković i. t. hozzájárulása által. Inkább legyen szegény, minthogy olyan tollal díszítsék, amely nem az övé. És amely nem jelent számára semmit. Mindenfajta átlátszó jelentéseméletetek szószáiban fött dialektikák ellenére.

No de az Ön könyve, amelynek a címéből vettem a két legutóbbi szót, mégiscsak olyan mű, amely filozófiai kérdésekkel foglalkozik, talán nem a legeredetibb módon, mindegy, hogy egyetértünk-e ebben, vagy sem. Végül is mindenki úgy ír, ahogy tud, úgy gondolkozik, ahogy tud, azt szereti, ami neki tetszik.

Mondtam-e, hogy nekem, Önnel ellentétben, a logikai pozitívizmus nem tetszik? Igen? Bocsánat.

Ellenben, az Ön cikkei, beszédei és jegyzetei a rádióban, amelyekkel tartalmat óhajtott kölcsönözni a humanizmus szónak, amely egyébként benne foglaltatik egy másik, nemrég a Prosvetánál, marxista és nem marxista gondolkodók és szociológusok egészen szolid társaságát felölélő sorozatban megjelent könyvének címében, hát ezek bizony olyanfajták, ah, olyanfajták... hogy kérem, mentsen föl e művének minősítésétől, legalábbis attól a legelsőtől, amely a tollam alá futott, és, amint látja, töröltem. A törlés után lecsillapodva mégis kimondom, hogy Ön, különféle parapolitikus felfogások nevében, nagyon sikeresen megnyaggatta a marxizmus legnyíltabb ismérveit és mindazokat a jegyeket, amelyeket a jó filozófiának tartalmaznia kell.

Persze, csak a tudatlan állíthatja, hogy a politikának és a filozófiá-

* Sajnos, abban a pillanatban, amikor ez a hasonlat tollamra futott, már elméletileg is ki volt zárva egy szocialista ország inváziójának lehetősége öt másik részéről, mégpedig azért, mert a Varsói Szövetség e tagjainak véleménye szerint Csehszlovákiában, a hatodikban, bekövetkezett a *kapitalista gazdasági formák* „visszaállítását”. Nem hiszem azonban, hogy M. Marković professzor elvtárs, aki szemléletmást nem tartozik az említett szövetséghez, agressziót követett volna ei hazája ellen, amely szintúgy nem tagja ennek a nem énekes tömb-egyletnek, habár ő is, még amazok előtt, ugyanolyan érveket használt, mint a szocializmust féltő *Otók*. Nem Csehszlovákiával, hanem Jugoszláviával kapcsolatban. Honni soit qui mal y pense, de az érvek hasonlósága nem járt hasonló következményekkel. Szerencsénkre. Mégis van még egynéhány homályos dolog ezen a világon. S én nem tartok igényt arra, hogy megértsem őket, a hasonlóságok és a különbségek ellenére. (O. D. megjegyzése, 1968 októberéből.)

nak nincsen bizonyos enyhe kapcsolata egymással. Én viszont, talán véletlenül, hallottam, hogy a XVIII. század valamennyi enciklopédistája nem volt filozófus formátumú. És mégis *filozófusoknak* nevezték őket. Minden bizonnyal Ön is azok közé tartozik, akik elolvasták a „filozófiai szótárt”, sőt Diderot egész enciklopédiáját. Sajnos, nem tanulta meg tőlük azt, ami fontosabb a királyi cenzorokkal folytatott bújócskajátékoknál, azoknál az ún. anticenzori „későn robbanó pokolgépek-nél”, amiket beléjük csempészték. Kár, mert az enciklopédisták nemcsak ellenfeleik lepipálásában voltak ügyesek; ez nem is esett nehezükre — hisz bölcsek voltak. De ugyanakkor kemény harcot is folytattak a gondolatszabadságért, a vallási dogmák, a tapasztalaton túli megnyilatkozások és isten létezésének ún. ontológiai és egyéb bizonyítékai ellen. Egy antifeudális világnézet hordozói voltak. Forradalmárok voltak. Amellett nagyon tehetségesek, nagyon haladó gondolkodásúak, egy s másban a legkorszerűbb megismerések előhírnökei, sőt néhányan közülük lángeszűek is. És ön? Mi ellen harcol ön? A bürokrácia ellen ebben a rendszerben? De hiszen tudjuk, hogy minden erre úz, magában a rendszerben. Benne, és nem rajta kívül.

Mennyire szeretném, ha elmondhatnám Önről és filozófus barátairól — hogy lángeszűek és tehetségesek!

Apropó, köszönöm, hogy emlékeztetett Marx 18. Brumaire-ének kezdetére. A filozófusokkal is megeshet ugyanaz, mint a történelmi eseményekkel. Ha a tizennyolcadik századi Franciaországban sem D’Alambert, sem Diderot, sem Voltaire, sem a körükhöz tartozó többi filozófus működése nem illett bohózatba, ebben a jugoszláv szocializmusban Önnek és egyes barátainak tökéletesen sikerül ez.

*

Engedje meg, hogy e néhány bevezető mondat után áttérjek a válasz *praxisára*. Pontról pontra.

Természetesen, annyi a valótlan állítás az Ön hozzám intézett levelének fojtott szívélyessége és szeretetreméltó nyíltsága mögött, hogy mindet nem foglalhatom e szegény pontokba. Egyébként, az Ön levelében olyan mondatok is találhatók, amelyeket egy sokkal sekélyesebb pszichoanalitikus antropológus is, mint például holmi USA-beli szatócs, a ténszerűségekkel való foglalkozásból adódó könnyedséggel és eleganciával fejthetne meg és sorozhatna a valamit érni, illetve valamit jelenteni leplezetlen ösztönének kategóriájába. Elméletben és gyakorlatban. Címben és alcímben. Ezekkel tehát nem foglalkozom, bár egyébként meglehetősen teret foglalnak el levelében.

ad¹ „*Ön (azaz O. D.) azt mondja, hogy én (azaz dr. Mihailo Marković) „bizonyos idővel ezelőtt olyan szöveget tettem közzé”, amelyben egyebek mellett „azt állítottam, hogy restauráljuk a kapitalizmust” és hogy „ezt a szöveget később átvette és idézte a külföldi sajtó...” En azonban sem rövidebb, sem hosszabb idővel ezelőtt nem tettem közzé efféle szöveget és efféle állítást...*”

Hogyan mondhattam tehát, hogy dr. M. Marković „ilyen állítást tett közzé”? Miután még egyszer elolvastam mindazt, amit tényleg kijelentettem dr. M. Markovićyal kapcsolatban, nem látok okot arra, hogy bármit is visszavonjak, sem arra, hogy ő megsértődjék és haragudjék. Nem! Pontosan azt mondtam, amit mondani kellett. Dr. M. Marković

Nyílt Levelében is, miután visszautasítja, hogy valaha is ilyen állítást tett a kapitalizmus restaurálásáról, azaz a kapitalizmusra való visszatérésről, így ír: „Önnel sokkal finomabb árnyalatokat is érzékelnie kellene, mint a különbséget bizonyos nem szocialista jelenségek és irányzatok konkrét felsorolása és ama globális értékelés között, hogy 'restauráljuk a kapitalizmust'.”

Már megbocsásson, de az „ilyen” árnyalatok valóban kicsúsznak az ujjaim közül. Ugyanis mindketten tudjuk, hogy az ebben az országban érvényben levő rendszer — szocialista. Ez a „globális értékelés”, ahogyan Ön mondá. Ha egy rendszer szocialista, akkor a másik „globális értékelés” vagy állítás, mármint hogy ebben a rendszerben „*magángyárakat, részvénytársaságokat alakítanak, és tőzsde alapítását is javasolják*”, azt jelenti, hogy visszatérést tapasztalunk, visszatérést ahhoz, ami a forradalom előtt volt, visszatérést a kapitalizmushoz, tehát a kapitalizmus restaurálásának vagyunk tanúi.

Az az érzésem, hogy Ön ebben a Nyílt Levelében kevésbé haragszik rám, mint a Politikára, amely annak idején nem jól értelmezte az Ön gondolatait erről a gazdasági témáról. Így van-e? Jó. Ám alig néhány sorral lejjebb Ön szóról szóra elismétli azt, amit ez az újság közölt mint az Ön álláspontját „ebben a kérdésben”. Az imént idéztem is ezt a helyet.

Ezt csak úgy mellelleg. Visszatérek a témához.

A különbség „bizonyos nem szocialista jelenségek” konkrét felsorolása és az ún. „globális értékelés” között nem mindig minőségi. Ebben az esetben csupán mennyiségi. Ön *személyesen*, miután Nyílt Levelében tagadta, hogy valaha is „közzé tett ilyen állítást” (ami restaurációs globális értékelést adott volna szocializmusunkról), néhány sorral alább gondoskodott arról, hogy tartós ige használatával („*alakítanak . . .*”), valamint a többes szám használatával, ami mennyiségileg nem vet gátat annak, ami tartósan létrejön („*. . . gyárak, részvénytársaságok*”) és „*javasolják*” (tartósan javasolják) „*tőzsde alapítását is*”, Ön, mondom, gondoskodott arról, hogy olyan *benyomást keltsen*, mintha mi-felénk töméntelen efféle magán- (kapitalista, mi más lehetne?) gyár és részvénytársaság volna, mintha csak úgy hemzsegnének, mintha ezek a jelenségek egyre inkább lábra kapnának, s amikor mindezt elérte, akkor történelem előtti (egy XVIII. századi filozófushoz méltatlan) naivitással elcsodálkozik, hogy merészel valaki arra következtetni az Ön „tényei” alapján (mármint a szüntelenül alakuló magángyárak és részvénytársaságok tartósan növekvő mennyiségének „ténye” alapján), hogy mi futólépésben visszatérünk a kapitalizmusba. Ördögöt visszatérünk! Már benne vagyunk. Ön szerint. Mint ahogy Csehslóvákia is benne van (ha nem éppen a Varsói Ötök aggodalomtól vemhes határozata szerint, hát akkor egy bolgár kellégám hírmagyarázata szerint mindenesetre).

Ön a filozófia professzora, de a gondolatok és politikai értékelések precíz kifejezésének művészetét mégsem ápolja olyan sikeresen, mint kollégám a szomszédos baráti országban. Különösen, amikor a közgazdaság területén tapasztalt tények kifejezéséről van szó, amelyek között Ön valószínűleg nem mozog eléggé otthonosan. Igazán sajnálom, hogy ez így van, és sajnálom, hogy valaki, aki, mint Ön, annyi verbális szenvedéllyel, annyi szócséplő kitartással, ha nem is ifjúmarxista vagy öregmarxista szakértelemmel száll síkra az elidegenedés megszün-

tetéséért és a totális emberért, aki oly szenvedélyesen harcol az emberi lény begubózása, professzionalizmusa ellen, nem tud meggyőzni bennünket (hogya már jelentéseméletével ténylegesen nem gazdagította a marxizmust), hogy legalább saját egyéniségét gazdagította bizonyos „reneszánszabb”, iskolás logicizmusra és hasonló specializált egyoldalúságokra nem korlátozott felismerésekkel.

a) Néhány szélhámos egyetlenegy kísérlete alapján (a már emlegetett 18. században, a haladó, nem bohózati politikai filozófusok korában, az efféle bűnözőket találóan *chevaliers d'industrie* néven nevezték), mondom, néhány zavarosban halászó alak kísérlete alapján, hogy jobbra-balra ügyeskedve, itthon és külföldön halászgatva, mondjuk, egy Slavonska Orahovica nevű falu *naiv* elnöke segítségével kihalászszanak valami magángyárat, dunque, egy sikertelen és eleve bukásra ítélt kísérlet alapján, hogy létrehozzanak valamit, ami nálunk megvalósíthatatlan, a magángyáarak létezéséről beszélni Jugoszláviában „annyi mint”, ahogy megboldogult matematikatanárom, Labudović mondaná —, valótlan. Mert „annyi mint” globális értékelést adni az ország helyzetéről, méghozzá nem bizonyos „nem szocialista jelenségek” konkrét felsorolásával, hanem túlértékelésével valaminek, ami meg sem jelent, vagy ami *megjelent*, de csak egy törvénybe ütköző s nem megvalósított szándék formájában. A különbség az Ön globális értékelése és az enyém között, amelyet oly sértődötten vitat el és tilt meg nekem, nem merül ki csupán abban, hogy Ön „felsorolja” azokat a jelenségeket, amelyek konkrét formában nem is jutottak kifejezésre, én pedig — az Ön kimondott, leírt, közzé tett és idézett gondolatait. Az én esetemben a következtetés magától adódott, az Ön esetében pedig meglehetősen számú láncszem hiányzik ahhoz, hogy jogot nyerjen a globális értékelésre. Hovatovább legalább annyi, mint amennyi a Vebl s a többi jugoszlav és jugobender kezét hurkoló láncot alkotja. Nem akarja tán azt mondani, hogy nincs tudomása arról, hogy az egyetlen meg nem alakított magángyár alapítói, Vebl jugokapitalista úr és társai, egy jugoszláv szocialista börtönben csücsülnek egész magángyárunkkal és az Ön magánszorgalomból pánikba esett indigóján másolt összes többi magángyárral egyetemben.

Ezért, Marković elvtárs, kérem, feleljen nekem két kérdésre.

Először: Vajon a logika vagy az etika területére tartozik-e, ha valaki valótlan. szót kínál eladásra igazság címen? Mifelénk a szabaciak azt szokták mondani, ha hazugságon fognak egy tekintélyesebb embert és mégsem akarják megsérteni: „Šta mi tu prodaješ rok za sveću!” (u. m. lóvá tenni, falhoz állítani). No de mivel földijeim között nincs egy sem, aki az egyetemen logikát vagy etikát adna elő, kérem, igazítson el valamelyik „könnyebb” vagy „súlyosabb” szövegével, ahol ezt az alapvető kis dolgot feldolgozta.

Másodszor: Vajon kettést adna-e annak az elsőéves hallgatónak, akinek volna szíve *humanista szadizmusból* előbb megnyergelni valami *als ob* gácsért, s aztán, csupán mert nyerge van, és mert dr. Mihailo lovagolja, viszont nem akar derbit futni Mihajlovacon, isten igazából elpáholja, mintha valóban zobnaticai harmadéves volna? Én igen! Tudniillik ez az „als ob” gácsérnyergelés ugyanaz, amit ön tesz ezzel a mi öngazgató szocializmusunkkal, amely a mi valóságunk, és nem *als ob* filozófia. Kapitalista gazdasági formákat beszélt be neki, és aztán verni kezdte, mintha kapitalizmus volna.

Létezik *als ob* filozófia. Ér, amenyit ér. Ámde tarthatatlan és érték-telen az a filozófiai-politikai akció, amely *als ob* tényeken alapul.

Azt mondani, hogy nálunk vannak privát gyárak, azaz hogy kettőnél több van, ötnél több van, szóval hogy számos privát gyár van, noha nincs egy sem, s aztán ebből arra következtetni, hogy ebben a szocializmusban jelentkeznek „a kapitalista társadalom gazdasági formái”, mi mást jelenthet ez, mint e szocializmus elitelő globális értékelését? Mert valóban, lehet-e egy szocializmus annyira „felvilágosulatlan” és „elmaradott”, hogy nem képes megkülönböztetni a kapitalista gazdasági formákat a szocialista gazdasági formáktól? Megérdemli-e, hogy szocializmusnak nevezzenek egy szocializmust, amely kulturális síkon nem jutott el egy olyan illuminista és felvilágosító viselkedéshez, amilyen a kapitalizmusban megvolt? Csakugyan, meddig . . .

Vagy talán tagadja, hogy ez volna a lényege egyes, mondjuk, leskovaci dilemmáinak? És nemcsak dilemmáinak, hanem történelmen kívüli és gazdaságon kívüli összehasonlításainak a mi kultúrpolitikánk és bizonyos amerikai cégek adómanóverei között, amelyek úgy manipulálnak adóhivataltalnokaiikkal, ahogy akarnak, meggyőzvéen őket és a mi professzorainkat is, hogy például a Ford-alapítvány humanistább és *helyesebb* kultúrpolitika kifejezője, mint az, amellyel az öngazgató Jugoszláviában rendelkezünk.

Üljön le, professzor. Önnek valóban nehéz átmenő osztályzatot adni. Annál könnyebben osztogatja Ön a doktorandusoknak. Még logikus gondolkodásból is. Olyan tények alapján, melyek nem tények.

b) Ami a „részvénytársaságok” létezését illeti (többes számban), hát bizony a dolgok állása még távolabb áll attól, ahogy Ön mondani méltóztatott. Az a helyzet, amennyire tudom (és Ön is éppúgy tudhatja), hogy a kragujevaci „Zastava” gyár felszólította mindenekelőtt a vele kooperáló 1400 vállalatot, hogy bizonyos számú részvény megvásárlásával integrálják és összpontosítsák a likvid pénzeszközöket, amelyekre a „Zastavának”, s ezeknek a kisebb-nagyobb, nem privát, hanem öngazgató kooperáns vállalatoknak is szükségük van, hogy együttesen megkettőzzék, s belátható időn belül megháromszorozzák termelésüket. Ez nem kapitalista vállalkozás, tehát logikusan, logikaprofesszor elvtárs, ez a „gazdasági forma”, amely egyebek között az integráció egy neme, úgyszintén nem kapitalista. Becsületszavamra nem az, legalábbis azoknak, akik nem gondolják, hogy a *részvénytársaság* szó hangzása annyira sorsdöntő szemmel láthatóan megváltozott gazdasági jelentése, tartalmának természete és társadalmi jellege szempontjából, hogy holmi hangzatos Miklós kedvéért le kellene mondani szt. Miklósról, s a „Zastava” öngazgatóinak le kellene mondaniuk szocialista akciójukról, pusztán azért, mert egy nem szocialista gyakorlatból kölcsönzött kifejezést találtak megnevezésére, kifejezést, és nem jelentést, amit majd maga a vállalkozás kölcsönöz neki. Remélem, Ön nem tartozik azok közé, akik az echolaliát is a logikai gondolkodás arisztotelészi kategóriájának tartják? És mióta szokás echolaliákkal operálni ebben az eljárásban, amely be akarja bizonyítani, hogy ebben a mi közös szocializmusunkban csak úgy hemzsegnek a kapitalista „gazdasági formák”, ami (legalábbis addig, amíg elfogadjuk materializmusunk valamely, akár csak elméleti-ismereti elvét, mondjuk azt, amely szerint a lét határozza meg a tudatot, vagy azt, hogy a termelési mód és a rá alapozott viszonyok a társadalom lényegi meghatározói) ezeknek a

kapitalista „gazdasági formáknak” a rengetegében, az Ön „magángyárai” (többes szám) és az Ön „részvénytársaságai” (többes szám) mellett nem jelent és, enyhén szólva, nem is jelenthet egyebet, mint hogy mind egyetemben képtelenek vagyunk megvédeni az adminisztratív szocialista termelésnek ezt a módját, amely már a múlté, a... kapitalizmus* restauráló rohamától? Mivelhogy ez a (magántőkés) roham, az Ön megítélése szerint, az utóbbi időben jelentkezett és szüntelenül megnyilatkozik, magángyárat, magán-részvénytársaságokat és tőzsdéket alakítva tartósan, ebből az következik, hogy nálunk az öngazgatás lehetővé teszi a kapitalizmust, hogy a mi öngazgató szocializmusunk fejlődése a kapitalizmus restaurálásához vezet, azaz hogy a kapitalizmus ebben a rendszerben, vagyis e rendszer által önmagát mint önmaga ellentétét restaurálja. És ez nem minden, ami a helyzetünket jellemző jelenségek Ön által nyújtott „felsorolásából” még adódik. Az Ön igen tisztelt véleménye szerint.

Mindezenközben talán csak nem fogja Ön azt mondani, hogy ezek az Ön „nem szocialista jelenségei” nincsenek Nyílt Levelében úgy felsorakoztatva, hogy nemcsak a magamfajta tudatlanokat, hanem az Ön tudós ifjabb és öregebb barátait is (akik még sincsenek olyan sokan, mint hiszi) ugyanerre a következtetésre vezessék rá, mármint arra, hogy nálunk restaurálják a kapitalizmust. Ez pedig fölöttébb komolytalan az Ön részéről.

Remélem, most már világos Ön előtt, miért foglalkoztam mindeddig ama, természetesen „konkrét” jelenségek hitelességének vizsgálatával, amelyekre Ön a „kapitalista gazdasági formák” létezéséről szóló tézisét alapozza. Bebizonyosodott, hogy az Ön „jelenségei” nem hitelesek, kitaláltak és valótlanok.

Mert ahogyan az orahovaci magángyárnak nem volt ideje arra, hogy felépüljön, hát még hogy üzembe helyezték, következésképp hogy megkezdje „felvilágosulatlan” munkásosztályunk kapitalista kizsákmányolását, ugyanúgy a részvénytársaságok (többes szám), lefokozva azzá, amik valójában (a „Zastava” ál-részvénytársaságára) még kevésbé lehetnek azok, amik nem lehetnek, azaz „a kapitalista társadalom gazdasági formái”.

André Chénier, a lefejezett költő, bár nem volt a filozófia rendes tanára, sem névjegyes humanista, már 200 évvel ezelőtt értett annyit a dialektikához, hogy megírhatta a

Faisons des vers antiques sur des penses nouveaux-t
s tudta, hogy az új gondolatok és jelenségek olykor régi formákban és régi néven is megnyilatkozhatnak. Ami nagyon is érthető. Megegyezik ez nemegyszer, és nemcsak a költőkkel, hanem a filozófus „széles rétegekkel” is, különösen az ún. átmeneti korszakokban, amikor az előrehaladás egyenetlen, amikor az új tartalmak nem mindig lelik meg mindjárt egy cügből a megfelelő érett formákat, s a megfelelő elnevezéseket sem, amikor a ténylegesen megtörtént átalakulás és a visszamaradt tudat közt bizonyos rés keletkezik, amely, egyébként, épp elegendő a mindig szükségszerű ellentmondások önfenntartására. Kell-e ezért *nominalistának* lennünk (professzor elvtárs, helyesen alkalmaztam-e ezt a címkét?), és a név alapján ítélnünk a tartalomról? Vagy esetleg

* Ahogy Brezsnyev elvtárs mondaná.

inkább frissítsük fel emlékezetünket és gondoljunk a lenini NEP-korszakra, hogy Ön is meggyőződjen: bizonyos adottságokban a *magángyárak* (amelyek nálunk nincsenek) mégis megjelenhetnek a szocializmusban is. És hogy ez egy Lenint annak idején nem aggasztott. Legalábbis nem túlságosan. Miért zavarnának akkor a magángyárak egy professzort? Annál inkább, mert nem is léteznek. Nem voltak-e Kínában is, legalábbis 1956-ig, gyárak, amelyeknek magántulajdonosai felelősségben részesedtek a megvalósított jövedelemből? Hát ha ez nem idegesítette a sztalinista Maót, miért kell dr. Mihailo Markovićnak annyira aggódnia szocializmusunk sorsáért, méghozzá néhány azóta már dutyiba került hazai kombinátor halva született kombinációi miatt?

c) Hát a tőzsdék?

Ezekről még csak nem is hallotta senki, hogy léteznének. Még Ön sem, professor elvtárs, bár azt állítja, hogy úgy hírlük, „meg fognak alakulni”.

Kedves és tisztelt tanárkám, mit gondol, szép az, hogy egyszerű pletykák alapján, vagy bizonyos magánszemélyek meg nem valósult „alapítási szándéka” alapján, vagy holmi echolaliás, verbális képzettársítások alapján már egy-két éve pocskondiázza a viszonyokat ebben az országban, méghozzá egy *post hoc* logika segítségével, hisz már az orahovaci eset előtt is beszélt a „nem szocialista jelenségek” létezéséről. Bírálóan.

Ha valaki az igazat mondja, ha tényekből von le következtetéseket, attól még nem lesz apológéta, nem lesz az, ami Ön és barátai számára annyira gyűlöletes, hogy előbb hajlandók fejüket törni, lepottyanva a maguk alatt fűrészelt magas ágról, mint hogy egyetlen dicső szót mondanának arról, ami jó és értékes ebben a szocializmusban, különösképpen, ha összehasonlítjuk a kapitalizmussal vagy az adminisztratív rendszerrel, de nem ám úgy, ahogyan Ön Leskovacon tette, hogy a még fejlődőben levő Jugoszláviát a régóta iparilag fejlett USA-val vessük össze, ahelyett, hogy kulturális politikánk eredményeit, mondjuk, a kapitalista Görögorszáéhoz vagy Törökorszáéhoz mérnénk, azokhoz az országokhoz, amelyek 1945-ben a mi fejlettségi fokunkon álltak. Ami nem jelenti azt, hogy ezek az országok, vagy bármelyik említett és nem említett ország a modellünk.

Én sem vagyok apológéta. Senki épelméjű nem az.

A jelen pillanatban viszonyaink nagyon messze vannak a tökéletességtől. És nem mentesek az ellentmondásoktól sem. És még azt sem mondhatjuk, hogy egyben-másban nem fogyatékosak. De habár ilyenek, amilyenek, a forradalmárok arra törekszenek, hogy a lehető leggyorsabban megjavítsák, hogy a szocializmus eddig leghaladóbb megnyilvánulása minél emberibb és attraktívabb is legyen. Ez az igazi kritikai gondolkodás és akció értelme.

Ez nem könnyű. Súlyos örökségünk van; nemegyszer különbség mutatkozik *szavak és tettek* között, gyötörnek a szűkös eszközök, nyagat — a csekély erő és a nem csekély tudatlanság; de mégis, mégis, mégis...

Hinni szeretném, hogy Ön is így gondolkodik, csak elégedetlen a haladás iramával. Én is elégedetlen vagyok, bár nem láttam sem az USA-t, sem a filozófusok ligeteit, de New York *slum*jaait sem.

Ne értsen féltre. Ám Ön és barátai valahogy furcsán gyakorolják

minden létező bírálatát. Marx, amikor minden létezőt bírálta a kapitalizmusban, egy világos, koherens programot tartott a szeme előtt — a szocializmust; és szem előtt tartotta a munkásszótály alkotó, fundamentális társadalmi és forradalmi erőit, amelyek valóra válhatták ezt a közös forradalmi eszményt.

Ha nem csupán az Ön (leskovaci és egyéb) „akciói” készítettek arra, hogy a IX. plénumon kijelentsem azt, ami csak egy oka az Ön epistolájának, ennek a válasznak az oka sem keresendő csupán az „egyes nem szocialista jelenségek” Ön által megejtett „konkrét felsorolásában”, amelyek, láttuk, se nem konkrétak, se nem lényegesek mindarra, ami nálunk nem jó; előbb lelném meg ezt az okot, ha hajlamos éreznék a posthocizmusok iránt, abban a módban, ahogyan Ön Nyílt Levelében „menti magát”, arra törekedvén, logikus létére, hogy „elreksze az utat” előlem és nemcsak előlem, a felé a következtetés felé, amely egy „globális értékeléssel” megvilágítaná az Ön tényeit, melyekre vonatkozólag, úgy hiszem, egyetértettünk abban, hogy nemcsak nem ténybeli tények, hanem pusztán koholmányok. De minthogy én nem keverem össze azt, ami előbb volt és ami utána, engedje meg, hogy megkérdezzem, mi jogon foszt Ön meg másokat a következtetés jogától, mely az emberi gondolkodás egyik alkati megnyilvánulása? Vajon humánus ez, vajon demokratikus ez? Én nem vitattam el Öntől ezt a jogot, amikor kétségbe vontam ama premisszákat és „tények” hitelességét, amelyekből Ön azt a következtetést vonta le, hogy gazdaságunkban *kapitalista gazdasági formák* jelentkeznek. Valószínűleg nem vitatta volna el tőlem a *globális értékelés* jogát, ha egyetértve Önnel, diákgyerek módjára kapaszkodom a tőgájába és kijelentem, hogy mi valóban restauráljuk a kapitalista gazdasági formákat. Valóban azt hiszi, hogy akkor kisebb időtlenséget böktek volna ki, mint amilyent meggyőződés szerint Ön kibökött? Nem? Én sem. Megtilthatja-e nekem, hogy ne gondolkozzam ugyanúgy, mint Ön — megteheti-e velem azt, amit önmagával nem tesz meg? A már többször említett Leskovacon Ön a barátaival beszélt a kultúráról (és később ezt kidobta a „redigált” szövegből), s megállapította, hogy a kultúrát nálunk kizárólag az áru- és pénzviszony határozza meg, ami szintén nem igaz, de hagyjuk most ezt. Ez a viszony az Ön interpretációjában, és nemcsak az Önében, recidív kapitalista jelleget kapott. Ami szintén nem áll.

Nem kell a közgazdaságtan professzorának lenni Ljubisav Marković rangjában, minden marxista bebizonyíthatná Önnel, hogy a piaci viszonyok másodlagosak, és hogy nem határozzák meg sem egy társadalmi rendszer jellegét, sem a kultúra helyzetét ebben a rendszerben, és hogy ez az elsődleges viszonyokra tartozik, azokra, amelyek a termelési eszközöknek akár magán, kapitalista, akár társadalmi, szocialista birtoklásán alapulnak. Természetes, hogy az emberek közötti gazdasági és egyéb viszony, amely erről az alapról létrejön, nem statikus; állandó összeütközések és ellentmondó kölcsönhatások kísérik. Különösen így van ez abban a világban, amelyben még úgy-ahogy egymás mellett léteznek és koegzisztálnak a kapitalista és szocialista rendszerek, a papírtigrisek s az egyenlősdi híveinek többi utópista szóvirága ellenére. Természetesen, antagonisztikusan koegzisztálnak. S amíg ez így van, a világpiac nem lesz csupán semleges terep, mint egy feltételes *no man's land*, ahol végbemegy a termékek cseréje. A kijutás

a világpiacon ma serkentően hat a szocialista országokra is, különösen az iparilag kevésbé fejlettekre, mert rákényszeríti őket, hogy növeljék munkatermelékenységüket, hogy gazdaságosabbá és racionálisabbá tegyék közgazdaságukat. A bezárkózás, tapasztalatból tudjuk, stagnációt és lemaradást jelent. A lemaradókat pedig — verik! — s ezt tudta Sztálin is, aki nem volt a filozófia professzora, hanem dogmatikus volt, nemcsak a filozófiában, hanem mindenben, tehát a gazdaságtanban is, és mégis, valamivel kevésbé volt az, mint az Ön egyes barátai, hogy ne mondjam, mint Ön is, akik szocialista „puritánságukban”, az egyedüli, mindenkinél *jobb és tisztább szocialisták* akarnak lenni. Persze, a minden létező bírálatára való jog nevében. Erre a „jogra” később még visszatérek. Ha azt is meg nem tiltja nekem.

2. A huszonegyedik bal kisujjából szopott „adatok” birtokában, azaz minden reális alap nélkül azt feltételezi, hogy *én úgy gondolom*, „hogy egy filozófus számára, bármilyen korú is, veszélyes, ha idegen befolyásoknak teszik ki, és hogy a jó filozófia csak úgy lehetséges, ha kizárólag a hazai, nemzeti talaj közvetlen gyakorlati tapasztalataira támaszkodik. Nehezemre esik feltételezni, hogy a filozófiát, valamennyi tudományos diszciplína leegyetemesebbikét, csakugyan ennyire bornírt, vidékies módon fogja fel. Önhöz... nem volna illő, hogy ebben a kérdésben ugyanazon a pozícióban találja magát a nagy Maoval.” Függetlenül a filozófus szó jelentésével üzött értelemellenes játéktól, íme még egy példa arra, hogy Ön nem tartozik azok közé, akik vonatkoznak a globális értékelésektől! Kisül, hogy bornírt és provinciális, nacionalista és maoista vagyok. És miért? Azért, mert elisméltetem azt a elgátlánosabb és leegyetemesebben elfogadott felismerést, hogy egy országban és társadalomban híralatnak alávetett jelenségekről csak is e környezet ismerete alapján lehet beszélni. Meg azt, hogy ez mindenkire érvényes, akár olyan filozófus, mint Kant vagy Hegel, akár olyan, mint Ernst Bloch, vagy ahhoz a csoporthoz tartozók, amely a maga társadalmi eszményeit filozófiai jelzővel ruházza fel, tekintet nélkül, hogy francia enciklopédistákról vagy egynéhány belgrádi egyetemi professzorról van szó, akik között akad jogász és szociológus, sőt sznob író is, akinek semmi köze a filozófiához, de makacsul ezzel a bölcs névvel illeti önmagát.

Ízléstelenség kérdése.

Ettől függetlenül nagyon szeretném, professzorom, ha megmondaná, hol, mikor és mely alkalommal mondtam ki vagy írtam le azt a mondatot, amelyben tudtul adtam, hogy nem kell olvasni Frommot, Marcuse-t, Heideggert vagy — aki nekem olvasmányként inkább tetszik — Ernst Blochot. Még kevésbé felel meg a valóságnak levelének következő része, amelyet azért idézek, mert jellemző egy katedrafőnök mentalitására, aki nyíltan és episztolárisan így ír nekem:

„Ön megdöbbenő tájékoztatanságról és rosszakaratról tett tanúbizonyságot, amikor Erich Frommot és Herbert Marcuse-t nevezte meg mint a kapitalizmus hazánkbeli restaurálása eszméjének tényleges szerzőit.”

Mínt hogy ilyesmit nem mondtam a JK SZ KB IX. ülésén, ismételtlen kérem Önt, dr. Mihailo Marković, magyarázza meg, hogyan jutott el Ön, a katedrafőnök nem is ahhoz a ponthoz, amelyről valamennyi nagy misztikus tanúskodott, a ponthoz, amelyen kiegyenlítődik „a fent és a lent, a bal és a jobb”, hanem ahhoz a másikhöz, amelyben a paraigaz-

ság és a valótlanúság oly tökéletesen olvad össze egy szátszakíthatatlan és ellentmondástól mentes szövevé, ahhoz a ponthoz, amelyet csak egyes misztifikátorok alkalmaztak? Csak amennyiben meggyőző engem arról, hogy ez az Ön *nézőpontja* is, sikolhatok át ellenem emelt hazug vádjain, ellenem, aki soha, semmilyen alkalommal, se józanon, se részegen, se álmosan, se feketével drogirozva nem engedhettem meg magamnak, hogy ekkora értelmetlenséget durrantsak el. Ha pedig erre nem lesz képes — és nem lesz képes —, honnan veszi azt a prepotenciát, hogy gorombább szót ne használjak, hogy ilyesmit következtet abból, amit valójában kifejtettem?

Nem akarja talán azt mondani, hogy az igazságszeretet és a szívéllyesség, a jólneveltség, az ellenkező nézet és bírálat eltűrése, a fair play legminimálisabb alkalmazása vitapartnerünk iránt nem tartozik ama erények közé, amelyek a megboldogult dr. Nikola Popović egykori katedrájának árnyékában kibontakozhat. Az utóbbi rokonszenve a tekintélytisztelet különféle nemei iránt, legalábbis a katedra színvonalán, úgy látszik, nem merült feledésbe a forradalom után sem, amikor dr. D. Nedeljković adott ott elő a jól ismert Történet negyedik fejezetéből. Talán egyszer megérti, professzor elvtárs, akár e nem pszichoanalitikus megjegyzéseim segítsége nélkül is, milyen megengedhetlenül narciszoid és öntetszelgőn arrogáns volt, amikor olyasmit adott a számba, amit se nem mondtam, se nem gondoltam, s amit sem a Politika, sem egyetlen más újság nem közölhetett nekem tulajdonítva. Szabad-e emlékeztetnem arra, hogy hozzám címzett Nyílt Levelében milyen dühvel csap le a Politika munkatársára csak azért, mert — Ön szerint — nem elég korrektül idézte Önt? Így van ez még mindig Önöknél a katedrán: amit szabad a főnöknek, nem szabad a többieknek?

3. Ezt a pontot nem annyira Ön miatt írom, mint inkább azok miatt a filozófusok miatt, akik, éppúgy, mint Ön, nem olvasnak szépirodalmat vagy költészetet, vagy másodkézből idézik, s így nem kell kötelezően tudniuk, hogy az ún. költői *én* nem privát, sőt gyakran nem is személyes *énje* annak, aki a verset írta. Kérem, figyelmeztesse erre a K. novine-beli irodalmi tanácsosát is.

A színművészet s a költészet, a zene, a képzőművészet más művészetek között egész sor lényeges különbség van, de a *beledlés* elve bizonyos esetekben feltételez minden alkotótevékenységet, tekintet nélkül arra, hogy a színművészet közvetlen és megfogható módon függ tőle, a költészetben pedig hatása közvetett, és jelenléte rejtett is lehet. És mégis, így is hat. Mint ahogy a Coriolanust vagy Vuk Brankovićot játszó színész nem feltétlenül quisling avant la lettre, sem szerb áruló, ugyanígy a költő, aki verse polifonikus hangjai egyikének megengedi, hogy így szóljon: „Devizagörlökre vagyok éhes” — nem szükségképpen a saját éhségét fejezi ki ezzel a sorával, filozófiaprofesszor elvtárs, még kevésbé, az Ön kedvenc precizitásával élve, a maga „álláspontját”. Elmondhatnám önnek, kinek az éhségről volt itt szó, de ez nem tartozik e beszélgetés keretébe.

4. Végül megkísérlem meggyőzni Önt, hogy egyáltalán nincs oka haragudnia rám, amiért az Ön nevével kezdtem felszólalásomat a IX. ülésen.

Jóllehet Ön katedrafőnöki minőségében sérthetetlen feje az előadók egy csoportjának, amely már évek óta az Ön vezetésével a legkülön-

félébb érvekkel kifejezi aggodalmát az öngazgató szocializmus sor-sáért, akár úgy, hogy bíráló megjegyzéseket tesznek az egypártrendszer ellen, akár úgy, hogy keserűen és fogcsikorgatva kipróbálnak magukból néhány olcsó gondolatot a bürokratikus peugeot-ázia ellen, egyidejűleg elítélik az abszolutista (bürokratikus) kéztől megfosztott öngazgató anarchoid dezetatizációt, s egyidejűleg felkelnek a bürokrácia ellen amely nem akarja kiengedni a hatalmat a kezéből, egyidejűleg szembeszállnak a túlságos szociális és gazdasági különbségekkel (melyek mellesleg kisebbek, mint bármelyik kapitalista vagy szocialista országban a világon), egyidejűleg követelik az egyetemi előadók fizetésemelését és szót emelnek a jövedelmi rendszer és a piaci ár-és pénzviszonyok ellen. Szóval, Ön és társasága lépten-nyomon kifejezést ad egységes, de sok irányú aggodalmának a szocializmusért, annak az aggodalomnak, amely parlamentáris vagy antiparlamentáris, állami abszolutista vagy radikálisan antietatista felfogásokból indul ki, ami mégsem jelenti azt, hogy ebben a nem túlságosan komoly politikázó káköföniában nem ismerhetők fel a szocializmus legkezdetlegesebb államalakulataira jellemző kiegyenlítés követelése is. Úgy, ahogy mondom. Ám e fogatlan-bíráló, elvtelen zürzavarban, amit Önök „felkavartak” minden létező körül a világ margóin, fel szeretném hívni a figyelmét egy gondolatára, amelyet csak abban az esetben fogadhatnék el, ha előzőleg bizonyos stilsztikai, és nemcsak stilsztikai természetű elhatárolásokat és módosításokat hajtott végre. Elfogadnám, annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem az Öné, hanem Marxé: „Az igazán haladó gondolkodóknál a bíráló magatartás (a dialektikus negáció) mindig jelenlévő mozzanat.” Szép. Mindenesetre hozzátenném, bár egyébként teljesen evidens: azzal a feltétellel, hogy ez a bíráló magatartás bíráló önmaga iránt is. Függetlenül ettől a „kiegészítéstől”, az egyenjóság kedvéért meg kell mondanom: nehezen érthető, hogyan lehet ez az Ön *mindig jelenlévő momentuma*, azaz mozzanata, amely már megfogalmazása szerint is rövid és pillanatnyi, mert nem más, mint egy momentum, hogyan válhat *mindig jelenlévővé* s ezáltal nem pillanatnyivá, hogyan lehet az, ami pillanatnyi, ugyanakkor pillanatszerűségében mindig jelenlévő önmagában, azaz a bírálat mozzanatában? Nem sok ez egy kissé még a *negáció dialektikájának* is, amelyet mellesleg Adorno és nem Marx nevez, Hegelre hivatkozva, „*negatív dialektikának*”? Marx gondolata azonban nagyon világos. Csak az Ön önkényes átirásában nyer olyan hangsúlyt, amelytől minél előbb, még ebben a *pillanatban*, örökre meg kell szabadulnia. És nem csupán a miatt a hírhedt *mindig jelenlévő mozzanat* miatt. Hanem az *igazán haladó* gondolkodó típusához tartozó *pleonazmusok* miatt is. Ezek ugyanis publicisztikai kaptafák, és nem tartoznak egy filozófus szókinésébe, akit a *bíráló magatartás* „mindig jelenlévő”, tehát *örök momentuma* figyelmeztethetne, hogy elegendő csak gondolkodót mondani, különösképpen, ha marxista beállítottságú gondolkodóra gondolunk. Így az *igazi* és *haladó* jelzők azt sugallják, hogy pusztá bókokról van szó, melyeket egy katedrafőnök bőkezűen osztogat magának. A *bíráló magatartás* mozzanatában benne kell foglaltatnia az önkritika megfelelő dózisének is.

A lényege annak, amit Ön elbűvészkedett, amikor saját szavaival átmesélte Marx gondolatát, az, hogy a marxi dialektika, sohasem tévesztve szem elől az ember generikus és történelmi totalitásának létét,

nem vezet a kritikailag tagadott teljes megsemmisítéséhez. Ha megfeledkezünk akár csak egy komponensről, amely ugyanúgy lép be az ellentmondás processzusába, mint a gyerek a játékba, elvész az a dialektikus kettősség, amelyet Hegel is, Marx is szüntelenül hangoztat, függetlenül attól, hogy kétjegyűségnek vagy akár ambivalenciának nevezik, s ez, mármint az ambivalencia, mely benne foglaltatik az *aufheben* szóban is, magában hordja a megszüntetésnek és a megszüntetett új színvonalon való megőrzésének egyidejűségét, és épp ez emeli át ellentétes jelentéseinek soha ki nem egyenlíthető színvonalán. Ezáltal világos, hogy ez a tagadó túlhaladás egész bonyolult konkrétságában csak akkor jelenik meg, ha magasabb szinten sikerült megőriznie azokat a tulajdonságait, amelyeket a kritika nem semmisített meg, amikor megváltoztatta értelmét, formáját vagy tartalmát. Ha a dialektikát csak a negatívumok „örök” „momentumára” korlátozzuk, éppen nem dialektikus részét fogjuk meg, azt, amit fogyatékoságának e pillanatában egyedül jelenthet. Ha megfosztják valamelyik pólusától, mind-egy, hogy a „negatívától” vagy a „pozitívától”, nem is helyezheti magát működésbe, és nem lehet a mozgás és fejlődés legáltalánosabb törvénye úgy, ahogyan azt az emberi gondolat percipálja, melynek nem agnosztikus és ismeretileg aszimptotikus tárgyilagossága ezúttal, legalábbis ami engem és Önt illeti, fölösleges bizonyítani, de felteszem a kérdést: érdemes-e bizonygatni Önnek, hogy az ilyen „dialektika”, „megszabadítva” egyik szembenálló partnerétől, kiszakítva a történelmi konkrétságokból, nem válik-e a pusztá partnerétől, kizsákolva a történelmi konkrétságokból, nem válik-e a pusztá rombolás és a szüntelen plaszticizálás eszközzé? Eddig legalábbis rendszerint így történt, és a jövőben is így fog történni, valahányszor hiányzik az erő ahhoz, hogy pozitív projekcióját nyújtsuk az előttünk álló szakaszhoz, vagy, az ellenkező esetben, a holt kéz a stagnáció tényezőjévé válik. Ám, akár az egyik, akár a másik „örök momentumban” szó sem volt marxi dialektikáról, ezzel szemben annál inkább az ún. radikális kritika alfajáról, az apologetika kifordított kesztyűjének párjáról.

Nem csoda, hogy Ön, aki az utóbbi időben nem egy leegyszerűsített, radikálisan bíráló megjegyzést mondott ki az öngazgatás ellen, és mellesleg elismételt egy-egy helyénvaló kritikát is, mások tegezéséből kiemelve, a „rezsimpárti” tegezésből, ahogyan Ön szereti mondani, Ön, aki saját magának foglalta le az „örök” negatív „mozzanat” monopol-szerepét, túldramatizálta a bírált jelenségek jelentőségét, vagy akár ki is találta őket (a magányárakat és részvénytársaságokat például), egyetlenegyszer sem mondta ki világosan és nyíltan, milyenek képzeli el Ön azokat a gazdasági viszonyokat, amelyek koherensen haladóbbak és humánusabbak, értelmesen demokratikusabbak és szocialistábbak volnának a bíráltaknál. Enélkül pedig... Ami nem jelenti azt, hogy leibnitzeskedem és azt hiszem, hogy ez a miénk minden lehetséges világ közül a legjobb. Persze fordítva sem gondolom és hiszem.

Érdektelen, hogy miért ily egyoldalú az Ön dialektikája, ám mégis furcsa, hogy negatív kritikái megjegyzéseinek legyezője annyira széles. Békésen megférnek rajta olyan kritikái megjegyzések, amelyeket akkor mondtak ki a jugoszláv szocializmus ellen, amikor még nem volt öngazgató, és 1950 utániak is, amikor rettentő szülési fájdalmak és erőfeszítések közepette azzá válik, mindenki ellenére, aki nem áll fellépni ellene, akár az apologetikus dogmák, akár „a negáció örökké jelenlévő mozzanata” nevében.

Az Ön érvei, ha nem volnának kitaláltak, akkor is valótlanná válnának, ám így, kiszakítva a tér, az idő és a fejlődési irány összefüggéseiből, minden esélyüket elvesztették arra, hogy valaha is hozzájáruljanak még annak a dialektikus túlhaladásához is, ami egyébként jogosan vehető alá kritikának. Mi ez: értelenség, divat vagy kötéltáncos-produkció a gondolat *függetlenségének* drótján, amely drót, míg egyfelől egyoldalúan negatív, másfelől reális érvénnyel is bír, ti. jegyzik. Ha nem is a jobb és emberibb viszonyokért folyó tényleges harcban, hát akkor a különböző ügynökségek tudósítóinak szenzációkért vívott harcában. Nem jegyzi sajnos egy olyan filozófus, mint amilyen például Adam Schaff. Ez a filozófus nemrég nálunk megjelent könyvének indexében számtalan gondolkodó nevét és művét sorolja fel. Vannak ebben az indexben nevek, amelyek előttünk is különféle módokon kedvesek, de olyanok is, akiket Ön ismer, de én nem. Am Vljako (Veljko?) Korac nevén kívül, aki a szóban forgó könyv előszavát írta, ezen az egész listán nem találtam egyetlen jugoszláv filozófus nevét sem, noha jól tudom, hogy csak a Praxis zágrábi és belgrádi szerkesztőségének tagjai több mint ötven filozófiai vagy népszerű politikai és publicisztikai könyvet adtak ki. Szóval ezek a munkák, bár mint Ön mondja, sok nyelvre lefordították őket, eszerint hozzáférhetőek volnának Adam Schaff számára, aki szerbhorvátul bizonyára nem tud, s ő mégsem reflektált rájuk könyvében, amelyet mellesleg rendkívüli figyelemmel és érdeklődéssel olvastam. Kosík cseh gondolkodó az Ön kortársa, nemde, dr. Mihailo Marković elvtárs? Ő rajta van a listán. Ön nincs.

Nem tudom, megvigasztalja-e Önt az a közlés, hogy az én nevem sincs ott azon az indexen, bár az én könyveimet is lefordították azokra az idegen nyelvekre, amelyeket Ön felsorolt, sőt olyanokra is, amelyeket nem sorolt fel.

Igaz, én nem vagyok filozófus, és sem az országban, sem határain kívül nem ismernek valamikori dogmatikusnak vagy jelenlegi liberálisnak. Sőt az az előbbi, képzelje, még akkor sem voltam, amikor Ön még minden igyekezetével támogatta a dogmatikus apologetikát az esztétikában. Akkoriban néhány barátjával együtt nyíltan a Književne novine vagy a Savremenik szektás, zsdanovi szakaszát támogatta. Ma megint velük tart, bár ők nem egyebek, mint minden marginális jelenség felvásárlói az esztétikában, Ön pedig minden létezőnek bírálója ebben a szocializmusban. Lukács, egyike azoknak a marxista filozófusoknak, akik iránt mély tiszteletet érzek, ami nem jelenti azt, hogy egyetérték mindennel, amit az irodalomról vagy azzal kapcsolatban írt, szóval Lukács több ízben mondotta, hogy minden „szektás — defetista”, és hogy a szektások „nem hisznek a marxizmusban”. Nem hinném, hogy Ön örömmel vállalná, hogy önön fejlődésével igazolja ennek a megállapításnak a helytállóságát.

Számomra a marxizmus problémái kívül esnek az etatista hitbuzgóságon. Ezért, elvben egyetértve Lukácssal, olyan értelemben módosítanám állítását, hogy a szektások nem lehetnek marxisták, nemcsak azért, mert gondolatilag éretlenek ahhoz, hogy elfogadják és fejlesszék, hanem egyebek között azért is, mert gyávák.

Ha nem így volna, vajon megeshetne-e, hogy valaki, aki az adminisztratív beavatkozások idején *szektás dogmatikus* volt, olyan gyorsan, egy éjjelen át, olyasmivé alakuljon át, ami olyannyira különbözik

a szektás dogmatizmustól, ha nem is ellenkezik vele. Még akkor is, ha hamisan liberalizmusnak tünteti fel magát.

Egyik legutóbbi interjúja során Lukács György, hazája kulturális viszonyairól szólva, körülbelül ezt mondta: „Itt egyesek játsszák a „radikális progresszistát”, s amint Nyugaton felbukkan valami ostobaság, egymással versenyezve sietnek átvenni, bár ez a külsődleges modernség nem egy esetben igen konzervatív eszmék propagálására szolgál...” Senki sem tagadhatja, hogy efféle jelenségek nemcsak Magyarországon vannak. Nálunk is egyes csoportok, akár a Savremenik, akár a Knjizevne novine köréből — maradjunk egy pillanatra még a kávéházi „irodalompolitika” területén —, egymással versengenek abban, melyikük lesz a modernebb, noha tegnap még támadtak mindent, ami igazán haladó és sajátlagos volt az irodalomban. Bárki, akinek csak egy csepp esze van, meg tudja különböztetni a divathóbortos és felvásárló „modernséget” attól, ami alkotó eredetiség nélkül elképzelhetetlen. Az utóbbi években elképesztően gyors „esztétikai” „fejlődések” tanúi lehettünk éppen ezen a téren. Vannak, akik tegnapelőtt még Zsdanovra esküdtek, tegnap a fenomenológiára és egzisztencializmusra, ma a strukturalizmusra, holnap pedig... Nem foglalkozom jóslással. Noha mindaz, amire esküsznek, nem mindig ostobaság, ahogyan Lukács kissé leegyszerűsítve mondja. Ám ha bizonyos esztétikai és filozófiai módszereket és kritériumokat kiragadunk történelmi környezetükből, s egészen más, sőt, ellentétes környezetbe plántáljuk át őket, a mimelt tézisek csakugyan tiszta ostobasággá változnak. Úgy látszik, hogy az efféle mindenfelől feltöltött töltőtollaknak minden könnyebben megy, mint a saját fejükkel gondolkodni. Ez sajnos nemcsak egyes irodalomkritikusokra vonatkozik, hanem a festészet és a zene művelőire is. Sőt, az időből és térből kiragadott „filozofálgatás” egyes kifinomult zenészeire is, akik azonban *etnikailag* mégsem egészen absztraktak és egyetemesek. Meg szabad-e, mondjuk, feledkezni arról, hogy bizonyos érvek és tételek, amelyek jók egy meghatározott, mondjuk, kapitalista társadalom bírálatában, teljesen alkalmatlanná válnak — ha nem változtatjuk meg bennük azt, ami változtatásra szorul —, amikor szó szerint alkalmazni próbálják a szocialista viszonyokra. Tekintet nélkül arra, hogy mennyire pontatlan vagy részlegesen és pillanatnyilag elfogadható Marcuse tézise az USA munkásosztályának nem forradalmiságáról és a társadalmi „outsider”-ek, a négerek, Puerto Ricó-iak és egyetemisták egyedül forradalmi rétegéről, soha sehol és senkinek nem mondtam azt, hogy nem kell olvasni Marcuse-t. Ellenkezőleg. Én magam is olvasom.

Molière azt mondta, hogy a jót a *maga* számára onnan veszi, ahol találja. A hangsúly, Marković elvtárs, ezen a birtokos névmáson van mindenkinél, minden írónál és minden gondolkodónál. Nem teszem hozzá, hogy minden igazi írónál és gondolkodónál, amilyen Ön. Mert aki nem igazi, kérdés, hogy egyáltalán gondolkodó vagy író-e. Ha szóval a gondolkodók és írók a jót a maguk számára a legkülönbélebb tudományos és nem tudományos területekről merítik, ahhoz, hogy tényleg a saját javukká váljon, át kell mennie az ún. gyöngyképződés folyamatán, át kell lényegülnie, és csak így építhető be az új, eredeti gondolti építménybe. Túlságosan is közismert, hogy a valóban *saját gondolat* lassan termelődik ki. Önnek, Marković elvtárs, ugyancsak tudnia kellene ezt, még ha negatív tapasztalatból is. Lehet, hogy épp

ez az oka annak, hogy a könnyebb utat választotta a tekintély és a jelentőség kivívása felé. Nem a filozófia útját, hanem a politikai quasi filozófiáét, azt a bohózzati becsvágyút, azt, amely Adam Schaffnak nem jelent sokat, de mégis jelent valamit a nem filozófusoknak, akik, mint én például az Ön levelének súlya alatt, olyan helyzetbe kerülhetnek, hogy egy egész óriási délelőttöt kell eltölteniök a válasz megírásával, amelynek kétségtelen hosszúsága úgy viszonylik az Ön Nyílt Leveléhez, mint e Nyílt Levél méretei a felszólalásomról közölt Politika-jelentés hosszához.

Higgye el, szívesen maradok hitelezője és nem élek Shylock módra annak a még hatszor harminc egynéhány oldalnak a jogával, amit nem hajtottam be Önön, egyúttal lemondva a személyemet ért sérelmek egész sorának megválaszolásáról is. Egy feltétellel: ne kényszerítsen többé nyilvános levélváltásokra, legalábbis ne azon a színvonalon, amelyet Ön kezdeményezett, nem én. Nincs kedvem rá. Mert inkább arra volna kedvem, hogy holnap, mondjuk, megírjak egy verset, mit? egy sort, egy fél sort esetleg.

Mert ha a vers kulcs az idő zárjában, akkor a költészet megnyitja mind a három időegységet, hogy az övéit átvezesse az idővel nem korlátozott térségekbe.

Értse ezt, ahogyan akarja, de én egyáltalán nem éreztem magam az időn kívül, amikor Önt és magamat olvastam, és annak ellenére, hogy bátorságot vettem, hogy emlékeztessem Önt bizonyos dolgokra, amelyeket sajnos már túl régóta elfelejt, bár az Ön érdeklődési körébe tartoznak s nem az enyémbe, végül is nem ajánlom magamat, ahogy ezt egy bizonyos jólneveltség megkövetelné, és kézcsókomat sem küldöm.

Rituális tiszteletemet — igen.

Ennek viszont nincsen köze ahhoz a tényleges tisztelthez, amit mint kommunista érzek mindenki iránt, aki szereti az igazságot és mindazt, amit mi kommunisták szeretünk. Ez pedig a legelső helyen Kommunista Szövetségünk, amelybe belépve, fontosabb és szüntelen harcok érdekében tudatosan lemondtunk bizonyos kicsiny, személyes kedvteléseinkről és kedvetlenségeinkről.

Tehát: rituális tisztelettel,

Oskar Davičo

A KÖLTŐ ÉS A HATALOMVÁGY

(Dr. M. Marković válasza Oskar Davičónak)

Ha az embernek nincs igaza és ezt nem akarja beismerni, rendszerint megharagszik.

(Haliburton)

Hát a filozófus szerepe csakugyan — OZNA-s? Mi rossz van ebben? Hisz a filozófus is mindent meg akar tudni. S az OZNA? Mindent megtud!

(Oskar Davičo)

En, aki minden percben egy-egy emelettel nagyobbra nővök...

(Oskar Davičo)

Davičo elvtárs,

már Cicero megmondta, hogy az ember önmagának a legnagyobb ellensége. Mértéktelen és pöffeteg szövegével Ön már eddig is sokkal többet mondott el saját magáról, mint rólam. Szó sincs arról, hogy egy emelettel nagyobbra nőtt volna, sőt inkább egészen leereszkedett az utcára. Ebből a szempontból valóban nem is volna mit válaszolnom Önnek. Hogy mégis megteszem, a következő oka van:

Ön az utóbbi időben kitartóan arra törekszik, hogy a legfelső és univerzális ideológiai döntőbíró szerepét játssza az irodalom és a történelem, a politika és a statisztika, a szociológia és a filozófia kérdéseiben és ki tudja, még miben. Ez a szerep viszont társadalmunkban már jó ideje képtelenné vált. Az Ön gondolkodás- és viselkedésmódja egy letűnt idő maradványa — és ezt szeretném bebizonyítani Önnek.

*

Az Ön válasza után végérvényesen bebizonyosodott, hogy a JK SZ Központi Bizottságának IX. ülésén csakugyan valótlanságokat állított, és önkényes, anakronisztikus álláspontokat foglalt el, melyeket meg sem próbált magyarázni vagy védelmezni.

Azt állította, hogy én „bizonyos idővel ezelőtt” megjelentettem egy szöveget, amelyben azt állítottam, hogy „restauráljuk a kapitalizmust”. Megkérdeztem Öntől, melyik ez a szöveg és hol tettem közzé. Ön nem válaszolt. Annál az egyszerű oknál fogva, mert ez a szöveg nem is létezik.

Elmondta, hogy „mindannyian ismerjük ezeknek az eszméknek a forrását”, és Frommot meg Marcuse-t nevezte meg tényleges szerzőként. Felszólítottam Önt, hogy legyen konkrétabb és mondja meg, hogy ez a két kiemelkedő marxista filozófus, Jugoszlávia barátja, hol és mikor írt a kapitalizmus restaurálásáról Jugoszláviában. Azt felelte, hogy Ön nem állított ilyesmit. De nem mondott igazat. Felszólalásának szövege nyomdafestéket látott, és mindenki számára hozzáférhető.¹

¹ Gondoljon mindig Corneille mondására: „Az embernek jól meg kell jegyeznie, mikor mondott hazugságot.”

Ön nagy pátozzsal állítja, hogy „jellemző egy katedrafőnök mentalitására”, hogy azzal a hamis váddal illetem, mintha Ön Erich Frommot és Herbert Marcuse-t tekintené a kapitalizmus jugoszláviai restaurálásáról szóló eszme tényleges szerzőjének. Ön emiatt halálosan meg van sértve. Ön tiltakozik, sőt misztikusnak nevez ki engem, aki eljutott arra a pontra, ahol már nem tudja megkülönböztetni, hol van fenn és lenn, jobb és bal, paraigazság és igazság. Azután elkezdi esküdni: „Soha semmilyen alkalmammal, se józanon, se részegen, se álmosan, se feketével drogírozva nem engedhettem meg magamnak, hogy ekkora értelmetlenséget durrantsak el.” (Delo, 1068. november).

Hát jó. Sétáljon el a Terazijen a Jugoslovenska knjiga könyvboltjához, és kérje azt a fehér-szürke-piros könyvecskét, amelynek a címe *A JK SZ KB IX. ülése*. Lapozza fel az 57. oldalt, és ott meg fogja találni azt, amit, az Ön szavaival élve, „eldurrantott”, s amit egyébként a sajtó is közölt:

„Ez az eszme, hogy mi restauráljuk a kapitalizmust, nem az egyetlen, amely már évek óta köröz publicisztikánkban. Különböző más eszmék is megjelentek mellette. És ami a legérdekesebb, mindannyian ismerjük ezeknek az eszméknek a forrását. Tudjuk, kik a tényleges szerzői ezeknek a gondolatoknak, akár Frommnak, akár Marcuse-nak hívják őket, ahogyan tetszik.”

Nem bocsátkozom abba, hogy józan volt-e Ön vagy részeg, álmos-e vagy feketével drogírozott, azt azonban el kell ismernem, hogy amit mondott, legalábbis — értelmet-

Továbbá, azzal vádolt engem és kollégáimat a filozófia területéről, hogy mindenfelé tanultunk, Nyugaton is és Keleten is, de meg se próbáltuk, hogy „ittthon, nálunk, a mi gyakorlatunkból, a mi valóságunkból” tanuljunk, és hogy „abból valós következtetéseket vonjunk le”. Rámutattam Önnek, hogy tévedett, mert olyan emberekről van szó, akiknek a forradalom idején és még sokáig utána nem volt idejük utazgatni a nagyvilágban (mint Önnek), s akik már kialakult és elismert egyéniségek voltak, amikor megtanulták a nyelveket és kapcsolatokat teremtettek világszerte. Másodszor, megkérdeztem Önt, vajon csakugyan úgy gondolja-e, hogy a filozófusok számára, bármilyen körülményes, ha idegen befolyásoknak teszik ki őket. Harmadszor, megkértem Önt, szíveskedjék az utóbbi években megjelent bármelyik szövegem példáján bizonyítani, hogy mikor és hol „vontam le nem valós következtetéseket valóságunkról”. Az első kérdést elhallgatta. A másodikra finom költői hasonlítottal azt mondta, hogy „a huszonegyedik század kisujjamból szoptam”. S a harmadik... ah, a harmadik! Micsoda esélyt mulasztott el! Hát csakugyan nem talált egyetlen cikket, egyetlen bekezdést, egyetlen sort sem, amelyben csak egy kevés, csak egy icipici elferdítést talált volna valóságunknak? Az én négy oldalamban — tizenkilenc nyomtatott oldalon válaszolt, ami testvérek közt is ötvenkét ezer leütött jel. És egy szó sem arról, ami miatt ebbe az Ön számára minden bizonytalansággal igen kellemetlen ügybe belebonyolódott.

Még valamit kérdeztem Öntől: mi az értelme annak a lamentációjának, hogy az álláspontok, amelyeket Ön képvisel, „kifejezettebb társadalmi támogatás nélkül maradtak”, hogy még a pártbüntetések és kizárások sem voltak „semmilyen hatással”. Amikor egészében megjelent az, amit Ön a IX. ülésen mondott, kiderült, hogy még tovább is ment, de az újságíró úgy látszik már restellte követni. Felszólította hallgatóságát, hogy az eddigénél többet „éljünk a meglévő formákkal, a meglévő törvényekkel, statútumokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy továbbhaladjunk, hogy ne legyünk annyira szentimentálisak”. „Mindenfajta szentimentalizmus, mondta Ön, a gyengeség jele.” Volt bátorsága ebben az összefüggésben Marxra hivatkozni. Ámde Marx és Ön között mégis van némi kis különbség: Marx gyűlölte a szentimentalizmust, mint a tudományos szocializmus ellentétét és a kispolgári mentalitás jellegzetességét. Az Ön számára viszont a szentimentalizmus a szocialista hatóság „gyengesége”, mert nem nyúl kellőképpen a törvényekhez és a többi jogi rendszabályhoz — többek között az Ön toll szerinti kollégáival szemben! Így fogta fel Ön a költő funkcióját a Központi Bizottságban! Nem mondhatni, hogy ez az Ön harciassága észrevétlen maradt. A szerkesztőség, amely sajtó alá rendezte az ülés anyagát, címül az Ön szavait választotta: „A szentimentalizmus a gyengeség jele”. Teljesen megértem, hogy a nyilvános vita ezekről az Ön álláspontjairól egy cseppet sem kellemes Önnek, mint ahogy az sem

lenség. Voltaképpen rosszabb is annál, mert utóvégre mindenkinek joga van arra, hogy időnként valami értelmetlent mondjon, arra viszont már nincs joga, hogy a jól értesült ember szerepében tévesen informálja és dezorientálja a mozgalmat, amelyhez tartozik. Mert itt arról van szó, hogy a JKSZ hogyan viszonyul a nyugati haladó marxista baloldal vezető egyéniségeihez, akiket Ön ezzel a kirohanásával megrágalmazni igyekezett.

lehet valami kellemes, hogy egyáltalán közzé teszik azoknak az üléseknek az anyagát, amelyekben Ön is fellépett. A nagy nyilvánosság előtt Ön erről inkább hallgatni szeret.

CSAK AZ IGAZSÁG SZOLGÁLHAT A VALÓDI SZOCIALIZMUSNAK

Minden kegyetlenség gyengeségből ered.

(Seneca)

A rágalom bizonyos emberek részéről éppoly jó, mint a dicséret mások részéről.

(Fielding)

Platón, amikor hallotta, hogy egyesek őt nagyon rossz embernek tartják, ezt mondta: „Igyekszem majd úgy élni, hogy senki se higgyen nekik.”

Hát akkor voltaképpen miről is beszélt Ön azon a tizenkilenc nyomtatott oldalon?

Mindarról, ami egy forró nyári délután átfuthat egy ideges, feldühödött, hiú ember agyán, akinek becsvágya és hatalma tragikus ellentétben áll egymással.

Ön lefelől is megállapítja magáról, hogy nem eléggé magabiztos és nem eléggé képzett ahhoz, hogy a tudását és ismereteit meghaladó dolgokról beszéljen. Azután pedig éppen ezt teszi. Azaz, Hegelről, Blochról, Heideggerről, Schaffról, Lukácsról, Adornóról, a logikai pozitívizmusról, a dialektikáról, a mozzanat fogalmáról, az aufheben fogalmáról és sok egyéb dologról beszél, amelyeket az Ön jó szelleme épp csak hogy érintett, épp csak súrolt.²

Következik egy futólagos, de „sokoldalú” krocki egyéniségről.

Én az irodalmat nem olvasom, csak olykor idézem, méghozzá másodkézből, kötelezően a K. novine közvetítésével (különösen, amikor az Ön „népszerűtlen versikéiről” van szó).³ Szégyenszemre közreműködöm a leskovaci Naše stvaranje-ban.⁴ Még rosszabb: a filozófiai katedra főnöke vagyok.⁵ Könyveim nem eredetiek és tehetségtelenek. Bennük „különféle parapolitikus (?) felfogások nevében igen sikeresen megnyaggattam (!) a marxizmus legnyíltabb ismérveit és mindazokat a jegyeket (!?), amelyeket a jó filozófiának tartalmaznia kell” (!??). Megírtam azonkívül egy „átlátszó jelentéseméletek szószában főtt”

² Hegel ezt az igen elterjedt szokást a következőképpen kommentálta: „Rendszerint elismerik, hogy más tudományokat tanulni kell... hogy megismerkedjünk velük... hogy ítéletet mondhassunk róluk. Rendszerint elismerik, hogy a cipőkészítést tanulni és gyakorolni kell, noha minden ember a saját lábán hordja a cipő természetes mértékét, s kezeiben megvan a természetes képesség ennek a munkának a végzéséhez. Csak a filozófiához nem szükséges ez a tanulás és fáradozás.”

³ Micsoda optimizmus! Túlságosan jó volna az Ön számára, ha csak a K. novine emberei ismernék az Ön „versikéit” s egyéb poemáit és ódáit, amelyeket a múltban különféle személyiségeknek és intézményeknek szentelt.

⁴ Volna talán valami kérdése a Naša stvaranje-val kapcsolatban? Ellentétben Önnel, egész biztosan válaszolnék rá.

⁵ Nem fontos, hogy a belgrádi egyetemen nincs „filozófiai katedra”, hanem csak filozófiai és szociológiai osztály, amelynek a vezetője Vojin Milić professor.

dialektikát is.⁶ Beállítottságom szerint logikai pozitivista vagyok, de ugyanakkor pragmatista is. Ebben a minőségemben — „megharagudtam a szocializmusra a saját hazámban, akárcsak, mondjuk, Brezsnjev amarra a szocializmusra ott Csehszlovákiában”. Az ok: „Ez a mi marxizmusunk jobban szerette, hogy ne legyen gazdagítva az én i. t. hozzájárulásom által.” Van egy hasonlóság köztem és a XVIII. századi enciklopédisták között: összekötjük a filozófiát a politikával. De egy különbség is: ők kemény harcot folytattak a gondolat szabadság nevében a vallási dogmák, a tapasztalaton túli megnyilatkozások és isten létezésének ún. ontológiai és egyéb bizonyítékai ellen. És én? Mi ellen harcolok én? „A bürokrácia ellen ebben a rendszerben.” Márpedig mindannyian „tudjuk, hogy minden erre úz, magában a rendszerben”.

Hogy valóságos haditény volt mindezt a nyakamba sózni kétoldali „hozzáférhető mondottal” — azt el kell ismerni. Az volt. Elvi kérdésként merül itt fel, vajon igaza volt-e ifjabb Pliniusnak, aki azt mondta, hogy a költőknek megvan engedve a hazugság. Plinius úgy látszik mégsem gondolt egy olyan költőre, aki a Szövetség Tanácsának és a Központi Bizottságnak tagja, aki nem istenekről és hősökről énekel, hanem élő kortársairól mond ítéletet. Mindenesetre a legnagyobb baj ezekkel a valótlanságokkal az, hogy nemcsak az igazsággal nem férnek össze, hanem egymással sem. Ezért valaki egyszer igen hasznosan tanácsolta, hogy egy hazugságot nagyon jól össze kell illeszteni a másikkal, mert különben könnyen beáznak.

Az Ön kis épülete mindenfelé beázik, még mielőtt az ember hozzányúlna.

Persze, Ön nem köteles tudni, hogy mi a logikai pozitívizmus és a pragmatizmus. Igaz, hogy ezt ma már a gimnáziumban tanítják, de idővel el is lehet felejtetni. Arra viszont már köteles Ön — kötelezi rá a nyilvános beszéd íratlan etikai kódexe —, hogy ne használjon olyan szavakat, amelyeknek jelentését nem tudja. Az Ön számára a logikai pozitívizmus és a pragmatizmus — egy és ugyanaz! Az Ön számára lehetséges az, hogy valaki logikai pozitivista léte-re politikai filozófiával foglalkozzék, „minden létezőnek bírálata”, a szocializmus értékelése stb. alapján. Ezzel szemben a logikai pozitívizmus elutasít minden állásfoglalást, minden kritikai ítéletet a politika, az erkölcs és a művészet dolgaiban. E filozófia szemszögéből minden ilyenfajta ítélet értelmetlen. Az egyetlen, amit az értelemmel tenni lehet, a jelenségek semleges, el nem kötelezett, szenvedélymentes magyarázata.⁷ Ez okból például Carnap, aki szocialista, soha egy szót sem írt le a szocializmusról.

Engem azonban ennél a tudatlanságból eredő pontatlanságnál sokkal inkább aggaszt egy másfajta, jóval komolyabb és veszélyesebb pontatlanság.

⁶ Valamikor régen olvastam Aleksandar Vučo egy poémáját, amelyben Nemenikućet „halolajban főtt tükhöz” hasonlítja. Davičo stílusfigurája csak látszólag hasonlított erre. Lényeges történelmi újdonság a szürrealista költői technika alkalmazása a marxista filozófiára; ez az utóbbi számára egészen új, eddig nem sejtett utakat nyithat meg.

⁷ Két első könyvem rendszeres bírálatát adja ennek a filozófiának. Adam Schaff kezdeményezésére, aki úgy látszik nagy tekintélynek örvend Ön előtt, e könyvek egyikét (*Formalizmus a korszerű logikában*, Kultura, 1958.) már meglehetősen régen lefordították lengyelre (PAN, Warszawa, 1962.).

Ön azzal vádol, hogy az adminisztratív korszakban a Književne novine és a Savremenik hasábjain sokoldalúan igyekeztem „alátámasztani a dogmatikus apologetikát az esztétikában”. Csak hogy tájékoztassam: az adminisztratív korszak idején a hadseregben voltam, és a legelején tatottam filozófiai tanulmányaimnak. Volt szerencsém első és egyetlen esztétikai tárgyú cikkemet a Književne novine 1959. augusztus 28-ai számában közölni *Az ítélet kritériumai és kritérium nélküli ítéletek* címmel. Nemcsak hogy ma is teljes egészében aláírhatnám, hanem e szöveg sok gondolata éppen Önre vonatkozik — mintha csak ma írtam volna le. Például: „Nálunk olykor igen magabiztosan és tekintélyt parancsolóan lépnek föl a sajtóban a társadalom nevében, bírálnak, ítéleznek, rombolnak vagy dicsérnek, s közben szinte semmilyen érvet nem hoznak fel, legkevésbé esztétikait... Vajon kisajátíthatja-e bárki is magának a sérthetetlen döntőbíró szerepét abban a kérdésben, hogy a művészetben mi a tényleges társadalmi érték és mi nem — csak azért, mert valamilyen felelős közéleti funkciót visel?”

Sok egyéb ma is időszerű dolog mellett ebben a cikkben azt is megmagyarázom, amiről Ön akar kioktatni: hogy nem lehet az író azonosítani művének minden gondolatával és szereplőjével. Bár a költészet szubjektívabb és a költő többet beszél magáról, mégsem azért idézem az Ön egyes verseit, mintha azt gondolnám, hogy Ön teljes egészében mögöttük áll — ezt Önnél sohasem tudni, akár költészetéről, akár más egyébről van szó. Az ok csupán abban keresendő, hogy az Ön idézett versei s a többi idézetek jól alkalmazhatók erre a mi párbeszédünkre, és egyet-mást megmagyaráznak abból, amit mi ketten mondunk.

Ön a válaszában többször is visszatér Leskovachoz — mindannyiszor jobban és jobban elvétve a célt.

Nem igaz az, hogy „a fejletlen Jugoszláviát a fejlett USA-val hasonlítottam össze”. Az Ön nem eléggé ellenőrzött képzeletének terméke az, hogy nekem kétségeim volnának afelől, hogy „a Ford-alapítvány humanistább és helyesebb kultúrpolitika kifejezője, mint az, amellyel az öngazgató Jugoszláviában rendelkezünk”.

Nem igaz, hogy Leskovacon arról beszéltem, s azután kidobtam a redigált szövegből, hogy „a kultúrát nálunk egyedül az áru- és pénzviszony határozza meg”. Mindaz, amit erről a témáról mondtam, meg is jelent, s nemcsak a Leskovaci Naše stvaranje-ban, hanem hat nyelven a Međunarodna politiká-ban is (1966. január 5.). Íme, hogy hangzik az a rész, amelyet Önnek sikerült észre nem vennie:

„*Abban a mértékben*, amennyire a kulturális javakat csupán forgalmi és nem használati értéknek tekintik, abban a mértékben, amennyire a termelés és a reprodukció üzletté vált, amelyet kizárólag a piaci törvények irányítanak, elkerülhetetlen az a tendencia, hogy az igazi kultúrát olcsó, édeskés, vonzó kultúrapótlékkal, giccsel, pseudo-kultúrával cseréljék fel.

Ezt természetesen nem úgy kell felfogni, mintha azt követelnénk, hogy a kulturális alkotótevékenység területén uralkodó viszonyokat mentesítsék az áru- és pénzviszonyok minden elemétől. Senki nálunk nem lép fel ilyen követeléssel. Egy ilyen követelés egyebek mellett irreális és történelmietlen volna: egyelőre és még sokáig olyan korszakban élünk, amelyben a társadalom valóban nem fejlődhet áru-termelés nélkül, amelyben a piac valóban a termelés egyik szabálya-

zója, s a munka általános értékének, tehát a kulturális munka értékének is *egyik* lényeges indikátora. Tragikus tévedés volna azonban, ha azt gondolnánk, hogy a szocializmusban (éppúgy, mint a kapitalizmusban is) a piacnak a kulturális viszonyok egyedüli és kizárólagos szabályozójának kell lennie.” Stb. (Međunarodna politika, 1966. I. 5; Naše stvaranje, IX—XII. 1967.)

Őn tehát különleges merészségről tesz bizonyosságot, amikor vádolni merészel, bár a legelemibb értesülései sincsenek meg hozzá. Őn nem tudja, mit tettem közzé. Őn nem tudja (vagy szándékosan félremagyarázza) azt, amit elmondtam. Hogy arról ne is beszéljünk, hogy a SZKJ KB IX. ülése után és azután, ami azt követte, Őn, Davičo elvtárs, az utolsó, aki bárkinek is szemére vetheti, hogy redigált szövege különbözik az elmondottól.

MEGTŰRHETŐK-E A POLITIKAI RÁGALMAK A SZOCIALIZMUSBAN?

Őn valószínűleg látta a munkáimat, és láthatta azt is, hogy a szocializmus problémáit a fejlett, *integrált* öngazgató társadalom szemszögéből tárgyalom, annak a társadalomnak a szemszögéből, amelyben az állami intézményeket minden szinten, a helyi szervektől a szövetségi szervekig, egyre inkább túlhaladják az öngazgatás szervei.⁸ A társadalmi szervezetnek ez a formája az egyedüli lehetséges út a gazdasági, politikai és minden másfajta elidegenedés leküzdése felé. Azok, akik a forradalom után igyekeznek feltartóztatni ezt a történelmi folyamatot, erőfeszítéseket tesznek arra, hogy konzerválják és örökkévalóvá tegyék az osztálytársadalom egyik vagy másik lényegi struktúráját: a bürokrácia — az államot, a kispolgári szellem — a kistőkés gazdasági formákat. Természetesen nem arról van szó, hogy az államot és az árutermelést egy csapásra meg lehet szüntetni. Fokozatos túlhaladásuk egy egész történelmi korszak dolga. A bürokratikus etatizmus és a kispolgári ökonomizmus arra irányuló ideológiai kísérlet, hogy ezt a folyamatot megállítsa, hogy az állam, a professzionális politika és az árutermelés túlhaladásának kérdését teljesen levegye napirendről.

A marxistáknak harcolniuk kell mindkettő ellen, ha nem akarnak egy se kapitalista, se szocialista, hibrid ipari társadalomban kikötni.

⁸ Hogy valójában mit gondolok az öngazgatásról, elolvashatja alábbi munkáimban: *A szocializmus és az öngazgatás* (1964., ismét megjelent a *Humanizmus és dialektika* című könyvben, Prosveta, 1967.); cikksorozat a *Međunarodna politika*-ban: *Az öngazgatás értelme a szocializmusban* (359. sz., 1965), *Társadalmi irányítás és öngazgatás* (380. sz., 1966.), *A társadalmi fejlődés az öngazgatásban* (382. sz., 1966.), *Öngazgatás és kibernetika* (406. sz., 1967.), *Az elidegenedett munka és az öngazgatás* (422. sz., 1967.); továbbá: *Entfremdung und Selbstverwaltung (Folgen einer Theorie. „Essays über das Kapital von Karl Marx“*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1968.); végül: *Ökonomizmus vagy a gazdaság humanizálása* (Filozofija, 1967., 4. sz.).

Ezekben a munkáimban nemcsak hogy kiemelttem a jugoszláv öngazgatás világ-történelmi jelentőségét és alapvető nehézségeit, hanem nagyon „nyíltan és világosan” kimondtam, Marx Tőkéjének eszméire és a párizsi kommun tapasztalatainak elemzésére támaszkodva azt (amiről Őn úgy nyilatkozik, hogy egyetlenegyszer sem mondtam el), hogyan képelem el a jövőendő demokratikusabb és emberibb gazdasági viszonyait.

Olyan pozíció ez, amely valakinek esetleg nem tetszik, de legalább teljesen világos. És most jön Ön, s azt állítja, hogy ugyanilyen pozíciót foglal el Brezsnyev a csehszlovákiai és a mi szocializmusunkkal szemben. Számomra ez, beismerem, érdekes felfedezés. Szóval:

— Brezsnyev is úgy véli, hogy Csehszlovákiában éppúgy, mint nálunk minden tényleges hatalmat fokozatosan át kell ruházni a társadalmi öngazgatás szerveire;

— Brezsnyev is úgy véli, hogy a képviseleti testületekben a helyi közösségektől a szövetségig mind kevesebb hivatásos funkcionáriusnak s a dolgozó nép mind több közvetlenül választott képviselőjének kell ülnie, akik a nép előtt felelősek, leválthatók, de nem élveznek semmilyen anyagi privilégiumot funkcióik végzése közben (szóval, rájuk is éppen úgy vonatkozik a munka szerinti jövedelmezés elve, mint minden más dolgozóra);

— Brezsnyev is úgy véli, hogy a termelőknek joguk van önállóan, a bürokrácia közvetítése nélkül rendelkezni munkatöbbletükkel;

— Brezsnyev is úgy véli, hogy múlhatatlanul szükséges a kommunista párt állandó demokratizálása és radikális átforgalmazása a politikai hatalom központja helyett a szocialista tudat központjává;

— Brezsnyev is úgy véli, hogy a kultúrát, a nevelést, a tudományt és a művészetet meg kell szabadítani az államapparátus gyámkodásától, s hogy ezt a megfelelő öngazgató közösségek alakításával lehet elérni;

— Brezsnyev is úgy véli, hogy az igazi szocialista demokrácia fejlődése szempontjából múlhatatlanul szükséges az erőteljes demokratikus közvélemény kibontakoztatása, s ezért a tömegkommunikációs eszközök nem lehetnek egyetlen külön társadalmi csoport monopóliuma sem.

Szóval, ha Önnek hinni lehet — Brezsnyev mindezt így gondolja. Egyébként nem Ön mondta-e, hogy én (a francia enciklopédistáktól eltérően) egy olyan (nevetséges) ellenséggel küzdök, mint amilyen a bürokrácia. Eszerint Brezsnyev is a bürokrácia ellen küzd.

Ön mondott még valamit: azt, hogy a kollégáim és én már évek óta „kinyilvánítjuk aggodalmunkat az öngazgató szocializmus sorsáért”, és „kritikai megjegyzéseket hozunk fel annak egypártrendszer ellen”. Most, hogy utólag átnézi azt, amit írt, nem találja-e Ön is úgy, hogy mindent összekevert? Először is: összekevert bennünket valaki mással. Sem én, sem bármelyik kollégám a filozófiai fakultáson sohasem szálltunk síkra a többpártrendszer mellett, annál az egyszerű oknál fogva, mert az megnehezítené a bürokratizmus problémájának megoldását. Azután, hogy is járhat ez együtt: Brezsnyev és „az egypártrendszer elleni megjegyzések”? Vagy esetleg Brezsnyev az egypártrendszer ellen volna Csehszlovákiában?

És végül, hogyan lehet egy és ugyanazon személyiség tevékenységében összekapcsolni: egyfelől a bürokrácia és az egypártrendszer elleni harcot, s másfelől „az abszolutista (bürokratikus) kéztől megfosztott öngazgató anarchoid dezetatizálás elítélését”?

Intellektuális szempontból: ez teljes gondolati bomlás. „Fából vas-kanika”, „megszögesített kör”, „becsületes szélhámos”, „ellenforradalmár forradalmár” stb. jelenthet valamit a költészetben, de az elméleti gondolkodás szempontjából ezek badarságok. S mint ahogy annak, aki nem képes a szavakat verssorba illeszteni, nem kell foglalkoznia

költészettel, ugyanúgy az, aki nem tud két fogalmat összekötni, no bocsátkozzék elméleti vitákba.

Annál sajnálatosabb Önre nézve, hogy a dolognak etikai oldala is van.

Amikor a vadember emberfejekre vadászik, ezt gyűlölet és alattomoság nélkül teszi — viselkedése a történelmileg felfogott jó és rossz túlsó oldalán van. Egy középkori lovagi torna részvevője, amikor ellenfelére ront — egy egész szabálykódexet kell betartania; a becsület fontosabb számára a sikernél. Még a kapitalista piac farkastörvényeinek is vannak bizonyos határai és bizonyos sajátos erkölcsje. A nem fizetett munkatöbblet elsajátítása, a konkurens tönkretévese a képmutatásnak egy bizonyos minimumával történt, a játékszabályok keretébe tartozott, nem járt közvetlen politikai következményekkel, nem jelentette az egyéniség drasztikus eltírását. A faszizmus totális sötétséget, embertelenséget, irracionalizmust jelentett — de etikai síkon nem is voltak semmilyen pretenziói.

A sztálinizmus valami újat hozott: azt a lehetőséget, hogy a legalantasabb szenvedélyeket, a hatalomvágyat, irigységet, az önmegerősítésre és elismerésre irányuló törekvést, a primitív romboló szándékot stb. a történelem által eleddig felmutatott legmagasabb fokú humanitás palástjába burkolja. Abban a társadalomban, ahol a politika és az ideológia maga alá rendelte a társadalmi tudat és tevékenység minden egyéb szféráját, a politikai rágalom a leggyilkosabb fegyverré vált, amely magába sűrítette mindazt, amit a történelem addig kitermel: az a fegyver volt, amely egyidejűleg megfoszthatott valakit anyagi javaitól, társadalmi pozíciójától, becsületétől, szabadságától és pusztá lététől — s mindezt együttvéve a párt, a forradalom, a szocializmus, a kommunizmus, a proletariátus, az emberiség nevében.

Amikor Swift azt mondta, hogy „a rágalom legtöbbször a legértékesebb embereket sújtja, mint ahogy a madarak is a legízesebb gyümölcsbe csipnek bele”, még nem tudhatta, hogy ez a gondolata mennyire pontosnak mutatkozik majd két évszázaddal később a távoli orosz földön, ahol a rágalom egymillió kétszázezer bolsevikot, a Központi Bizottság tagjainak többségét, a legtöbb tehetséges író és filozófust, a nagyszerű hadvezérek egész sorát törölte el a föld színéről.

Amikor megkérdezték Diogenészt, melyik állat marása a legveszedelmesebb, így felelt: „A vadállatok közül — a rágalmazó marása, a szelidek közül pedig — a hízelgőé.” Diogenész épp csak azt nem mondta ki, hogy ez rendszerint ugyanaz az állatfajta — szelíd ahhoz, akiről úgy hiszi, hogy fent van vagy felfelé kapaszkodik, és vad ahhoz, akiről úgy hiszi, hogy lent van vagy hogy leeshet, ha kellő pillanatban és megfelelő módon harap belé.

A rágalmazók az utóbbi évtizedek során bizonyos történelmi érzékről és az új felismeréséről tettek bizonyosságot. A harmincas években minden egy kaptafára ment: összeesküvés a szovjet hatalom ellen. A hatvanas években ez már szellemesebben történik: Szolzsenyicin azal támogatja a kapitalizmust, hogy nem hajtja be a szerzői tiszteletdíját a Nyugaton engedélye nélkül kinyomtatott műveiért. És aztán — mennyi változatosság és érdekes fordulat: Gomulkát revizionizmussal rágalmazzák, és börtönbe dugják. Néhány évvel később Gomulka ismét hatalmon van, s most bírálót vádolják revizionizmussal.

Rajkot és Slanskyt megrágalmazzák és kivégzik mint titoistákat. Lengyelországban 1968-ban több ezer embert rágalmazznak meg azzal, hogy cionisták. Egy lengyel lap a hús és hentesáru árdragulását a cionizmus és a cionista ügynökök intrikáival magyarázza.⁹

Sajnálom, hogy el kell mondanom — valaki el kell hogy mondja: Ön, Oskar Davičo elvtárs, szintén ebbe a társaságba tartozik. Ha véletlenül ez a vitánk 1967-ben robbant volna ki, Ön valamilyen módon biztosan felfedezte volna, hogy Johnsonnak és Hoowernak szolgáltatók érveket. 1968-ban Brezsnyevvel hasonlít össze. De bármennyire skrupulusmentes az eljárása, éppannyira ügyetlen és otromba is. Mert először is: senki sem hiheti el, amit Ön mond. Bármit is gondoljanak a filozófusokról és külön rólam, aki csak egy kicsit gondolkodik, tudja, hogy antisztálinisták és antidogmatikusok vagyunk.¹⁰ Másodszer: az efféle áru már rég nem kelendő nálunk; rendszerint bumeráנגgá válik, és azt találja el, aki dobta.

Harmadszer: egy valamit végzetesen figyelmen kívül hagyott. Ismeretlen előttem, hogy bármelyik politikai fórumunk és vezetőnk valaha is nyilvánosan beszélt volna antiszocialista erőkről Csehszlovákiában 1968 januárja után. Ismeretes, hogy az öt ország éppen ezt akarta kimutatni, hogy igazolja beavatkozását. Ön volt az egyetlen a KB IX. ülésén, aki 1968 júliusában szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a *Kétezer szó* néven ismert dokumentumot „bizonyos számú cseh értelmiségi írta meg és írta alá, nagyjából kispolgári zsargonnal, mert valószínűleg ők maguk is kispolgárok, mert bírálatak módja ilyen — kispolgári”.¹¹

Pontosnak — nem volt pontos, bölcsnek — nem volt bölcs ez a kijelentése. Többeket az Ön „kispolgárai” közül időközben beválasztottak a párt központi bizottságába — többek között Karel Kosíkot is, akire Ön, ha nem tévedek, csodálattal tekint.¹² Nem mondom, hogy érveket adott Brezsnyev kezébe, de legalább hallgatna! Hagyna bár egy kis reményt, hogy névrokonát, Oscar Wilde-ot parafrázálva önről is elmondhassuk, hogy kettős életet él, s gonosznak mutatja magát, pedig valójában egész idő alatt jó volt.

⁹ Les Temps Modernes, 1968., 265. sz. Átvette a Pregled, 1968. szept. sz.

¹⁰ Igen tanulságos volna az Ön számára, ha utánanézne, hogy már évek óta mennyi gyűlölettel és agresszív ostobasággal ír munkáimról és egyes kollégáim munkáiról a Filozovszkie nauki című szovjet filozófiai folyóirat.

¹¹ A JK SZ KB IX. ülése, Komunist, 1968. 59. old.

¹² Smrkovsky a *Kétezer szó*ra válaszolva azt mondta, hogy e szöveg aláírói: „tudományos és kulturális életünk kiemelkedő alkotói. Ezek a nevek számomra egyet jelentenek az öntudatos és angasztált lakosság fogalmával”. Számukra vet bizonyos romantizmust, de keresi a „közös nyelvet”, és hinni akarja, hogy „azonosak a céljaik”. Ezt mondja Smrkovsky ezekről az „értelmiségekről”, „kispolgárokról”, tehát antiszocialista elemekről. (NIN, 1968. VII. 14.)

RÉGI FORMÁK VAGY „ÚJ TARTALMAK RÉGI NÉVEN”

Es elég már abból, hogy EGYSZER MAJD LESZ!

Es elég ebből az ostoba csicsergésből a nemlét eresze alatt. Adjátok vissza a hal rugalmasságát az elhomályosult húsnak. Azt nem a távoli jövő által hizlalják. Méghozzá érthetlenséggel. Azt ötszobás air conditionos lakások zsíros és olcsó, textilbe fulladó természetes erkölcsé táplálja, az itteni intellektuális bőfögés nélkül.

(Oskar Davičo)

A magányárok és részvénytársaságok — ez lett volna az Ön nagy-
áriája.

Erről olyan terjedelmesen és hangosan értekeznek, hogy ne vevődjék észre, milyen logikai ugrást tett (ezt az ugrást már a rég múlt időkben szofizmusnak nevezték: a felcserélt tételek szofizmusának).

A KB ülésén olyasmivel vádolt engem, amit nem mondtam s ami nem jelent meg egyetlen szövegemben sem — amit voltaképpen az „Izvesztyijából”, illetve a „Vörös Bülténből” olvasott. Erről, láttuk, most hallgat.

Amikor felhívtam a figyelmét arra, hogy milyen különbség van bizonyos nem szocialista jelenségek konkrét felsorolása és ama globális értékelés között, hogy „restauráljuk a kapitalizmust”, Ön azt mondta, hogy „az ilyen árnyalatok kicsúsznak az ujjai közül”. Ha ezt őszintén mondta, akkor ez aggasztó gondolkodásbeli hiba. Az általános nem ugyanaz, mint néhány különálló jelenség. Ha ugyanaz volna, akkor nyugodtan mondhatná, hogy az USA-ban, Angliában, Franciaországban stb. „a szocializmust építik”, csak azért, mert ezekben az országokban bizonyos kétségtelenül szocialista tendenciák is jelentkeznek. És megfordítva, bármelyik vezetőnket ugyanazzal vádolhatná, mint engem. Annyi csak világos, hogy a szocializmus nem fejlődhet a nem szocialista jelenségek és tendenciák bírálata és gyakorlati túlhaladása nélkül.

A Politika június 4-i száma szerint én az egyetemi tanács ülésén azokról a jelenségekről beszéltem, amelyek nyugtalanítják az egyetemi hallgatókat, s elsők a munkanélküliséget, másodsorban a gazdagok és az alapvető létfeltételekkel sem rendelkezők jelentkezését, harmadsorban pedig bizonyos kapitalista gazdasági formák jelentkezését említettem.¹³

Ön jó öt nyomtatott oldalnyi „elemzés” után arra a következtetésre jut, hogy ezek az „én” jelenségeim „nem hitelesek, kitaláltak és valótlanok”.

Szóval, én találtam ki néhány százezer munkanélkülit?

Én találtam ki a boszniai bányászokat, akik az idén hónapokig harmincezerrel kevesebb fizetést kaptak? Én találtam ki azokat is, akik oisztermákban hordatták a tengervízet távoli fürdőmedencéjükbe, és akik aranyat gyűjtenek, mert nem tudják, mit csináljanak a pénzüikkel, amit egyébként nem munkával szereztek?

¹³ Honnan veszi Ön azt, hogy én haragszom a Politika tudósítójára? Amikor „önkényes interpretációról” beszéltem, a Politika információjának önkényes magyarázata gondoltam egy másik lap részéről. Ez szövegemből jól látszik. Ön viszont arról beszélt, hogy „nagy hévvel lecsapok a Politika munkatársára” — ami csak még egy példa arra, hogy Ön a választát valami különleges állapotban írhatta, „álcom s ébrenlét között”.

Őn nem tagadja ugyan, hogy „néhány szélhámos” egy Slavovska Orahovica nevű falu „naiv” elnöke segítségével megpróbált „kihalászni” valami magángyárat. Minden egyebet én találtam ki: ennek az újdonságnak a támogatását a sajtó nagy része által, sőt egyes felelős funkcionáriusok és szervek támogatását is.¹⁴

Kitaláltam mindazokat a „polgárok csoportjai” által alapított vállalatokat Leskovactól Emanuel Mićković Republikájáig. Én találtam ki, hogy sok efféle „zavarosban halászsást”, ahogyan Őn nevezi, 1968 júniusa után (és nem májusban vagy áprilisban) tettek lehetetlenné — szóval a közvélemény erőteljes robbanása után, amelynek része volt az egyetemisták akciója is. És kitaláltam Önt is, aki mindezek után azt állítja, hogy a magángyárok (többes számban) megjelenhetnek a szocializmusban is, mert megvoltak a NEP-korszakban, és megvoltak Kínában 1956-ig — és ha már ez nem aggasztotta Lenint, nem idegesítette Maót, és szemmel láthatóan nem aggasztja Önt sem —, miért zavarnának a magángyárok (többes számban) egy professzort. Igen ám, de Jugoszlávia 1968-ban nem ugyanaz, mint Oroszország a NEP-korszakban vagy Kína 1956-ban: húsz évvel a háborús rombolások befejeződése és az új társadalom kezdeti nehézségeinek leküzdése után nincsen rá többé szükség, hogy visszatérjünk a kapitalista formákhoz. Engem tehát a magángyárok elvben zavarnak — akár egyes számban, akár többes számban, akár kicsik, akár nagyok. Zavarnak, mert kizsákmányoláson alapulnak, és mert egyébként is alkotmányellenesek. Önt az zavarja, hogy engem zavarnak — és talán ez az egyik alapvető különbség közöttünk. Ha kevesebben lettek volna azok, akik úgy gondolkoznak, mint én és többen az Önhöz hasonló „nagyvonalúak” és „elasztikusak”, ezek a magángyárok most kétségtelenül megvolnának.

Hasonlóképpen, amikor a részvénytársaságokról van szó, nem az jelenti a veszélyt a szocialista társadalomra nézve, amit egy „Zastava” csinál, hanem a marxista orientáció elvesztése, a társadalmi és magántulajdon megkülönböztetésénél mutatkozó érzéketlenség, amiről Őn is bizonyosságot tett. A részvényesek kollektív magántulajdona soha egyetlen társadalomban sem lehet azonos a társadalmi tulajdonnal. A szocialista viszonyok szempontjából igen lényeges, hogy senki, se egyén, se közösség ne sajátíthassa ki más egyének és közösségek munkatöbbletét, és ne dönthesse ezeknek az egyéneknek és közösségeknek tárgyiasult munkájáról csupán befektetett tőkéje alapján — tekintet nélkül arra, hogy az kicsi-e, vagy nagy.¹⁵ Ha következetesen alkalmazni

¹⁴ „Nálunk például az érvényben lévő törvények alapján nincs megengedve semmilyen magángyár alapítása... mégis, nemcsak a sajtónkban, hanem felelős szervek körében is vita folyt arról, hogy helyes-e vagy sem, hogy egy község állítólag engedélyezte egy magángyár alapítását.” (Kardelj, Felszólalás a vitában, a JK SZ KB IX. ülése, 40. oíd.)

¹⁵ Felhívom a figyelmét az alábbi szakaszra a JK SZ KB Elnökségének és Végrehajtott Bizottságának 1968 júniusában hozott Irányelveiből: „A piaci viszonyokban még nem határoztuk meg elegendőképpen és megfelelő módon a jövedelemszerzés objektív feltételeit, s nem dolgoztuk ki azokat a hatóeszközöket és mechanizmusokat, amelyek biztosíthatják a következetesebb munka szerinti elosztást. Ezért nagy különbségek mutatkoznak az egyes foglalkoztatási ágak és csoportok bevételeiben és személyi jövedelmében, s ezek a különbségek nem a munka eredményén alapulnak, hanem olyan

akarjuk a munka szerinti javadalmazás elvét (márpedig Marx szerint éppen ennek az elvnek az alkalmazása határozza meg az átmeneti korszak társadalmának szocialista jellegét), a jövedelemszerzésnek egyedüli alapja a munka termékének értéke lehet. Az az egyén vagy közösség, amely pénzt fektet be az ipari termelésbe, hogy ennek alapján részesedjék az elosztásban és az idegen munkatöbblet kisajátításában, lényegében kapitalista módjára viselkedik — kis- vagy nagykapitalista, egyéni vagy kollektív kapitalista módjára. Az ilyen gyakorlat és ez a viszony előfordulhat kivételként, s bizonyos feltételekben kedvező gazdasági hatást is elérhet, de tisztában kell lenni azzal, hogy ez a régi osztálytársadalom maradványa, s nem új szocialista forma (amely Ön szerint csak kölcsönzi a „részvény” és „részvénytársaság” fogalmát egy olyan gyakorlattól, amely nem szocialista).

Marx már a *Gazdasági-filozófiai Iratokban* számolt azzal a lehetőséggel, hogy a burzsoázia megszüntetése után is az emberek teljesen okkupálja majd a magántulajdon, s hogy a közvetlen fizikai birtoklás lesz „életük és létük egyedüli célja”, hogy a magántulajdonnal a *közös magántulajdon* állítják szembe, hogy egy egész közösség „kollektív” kapitalista módjára viselkedik. A részvénytársaság közös magántulajdonon alapul, és kollektív kapitalista módjára viselkedik, tekintet nélkül arra, hogy tagjai öngazgatók a munkaszervezetükben. Az öngazgatói jogoknak a termelésben való részvételen, nem pedig valamely munkaszervezet részvényeinek birtoklásán kell alapulniuk.

Azok, akik nyilvánosan és mind hangosabban síkra szálltak a részvénytársaságok és tőzsdék mellett, nyilván készek voltak arra, hogy ezeket az elveket felcseréljék bizonyos közvetlen gyakorlati haszonért. Nem az volt a felháborító, hogy egy és más véletlenül becsúszott gyakorlatunkba, hanem hogy jelentős társadalmi erők elvben síkra szálltak az ilyen „kilengések” mellett, és a nagy napisajtóban teret kaptak ezeknek az elveknek propagálására.¹⁶

Ezt most már senki sem teszi — kivéve Önt. Az Ön számára ezek még mindig szocialista formák és akciók. „Új tartalmak, régi néven”. Hát jó, akkor miért nem vezetjük be őket? Miért nem folyamodik minden vállalat részvények árusításához, hogy ily módon megoldja a pénzhiány problémáját? Miért ne mozgósítanánk ily módon az egész potenciális tőkét a szalmazsákokból, harisnyákból, külföldi bankokban nyitott folyószámlákból stb.? Hát Ön csakugyan nem látja be, milyen ellentmondásba keveredük, amikor egyfelől azt bizonygatja, hogy a részvénytársaságok — szocialista jelenségek, másfelől pedig azt, hogy „nem hiteles” jelenségek, szóval olyan jelenségek, amelyek nem felelnek meg a szocializmusnak, s amelyeket „a Zastava ál-részvénytársasága kivételével nem is engedünk kifejlődni”.

Am Ön, úgy látszik, épp azért tartja magát dialektikus gondolkodónak, mert minden oldalán legalább tízszer ellentmond önmagának.

jövedelmen, amelyben fellelhetők a járadék, a különjáradék, a monopóliumhelyzet elemei” stb.

Ha én is az Ön módszerével és stílusával élnék, azt kellene mondanom, hogy alig egy hónappal az Irányelvek után Ön máris eltért azok tartalmától és szellemétől, azt állítván, hogy az Irányelvekben leszögezzett problémák nem léteznek, és védelmezvén az Irányelvekben elítélt jelenségeket.

¹⁶ Olvassa el pl. Miloš Mimica szövegeit a Politika 1968. májusi számaiban.

DIALEKTIKUS TŰLHALADÁS, VAGY DESTRUKCIÓ

A szavak olyanok, mint a falevél. Ott, ahol a legtöbb van belőlük, a legkevesebb gyümölcsöt rejtik.

Pope

Időnként mindenki mond valami badarságot; a baj ott van, ha ezt ünnepélyesen teszi.

Montaigne

Semmi sem oly szörnyű, mint a tudatlanság — akcióban.
Goethe

Ha már a dialektikáról van szó — mindent inkább elvártunk volna Öntől, mintsem azt, hogy előadást fog tartani erről a kérdéstről. Szinte egy lépést sem tett, máris megbotlott. Ön nem látja a különbséget a mozzanat dialektikus fogalma és a közbeszédben használt „pillanat” szó között! Ön azt gondolja, hogy ha valaki a bíráló magatartás „mozzanataról”, a dialektikus tagadás „mozzanataról” beszél, akkor a pillanattal jelölt rövid időközért érti, majd örömittasan megállapítja, hogy ellentmondáson kapott rajta: hiszen hogy is mondhattam olyasmit, hogy „az igazán haladó gondolkodóknál a bíráló magatartás *mindig* jelenlévő *pillanat*”.

Már csak ezért is megérdemelné, hogy az ember ne tekintse Önt komoly vitapartnernek. Ha bármít is elolvasott Hegeltől, ha figyelmesen olvasta a *Tőkét* vagy Lenin *Filozófiai füzeteit*, soha, még versben sem, állíthatna ilyesmit. Képzelve csak el, ha mindenütt „pillanatok” fordítaná a „mozzanatot”:

— amikor Hegel említi a „tettet mint az egész szükségszerű mozzanatot”, „az általánost mint a fogalom mozzanatot”, „a lehetőséget és a véletlent mint a valóság mozzanatait”, „a létet mint a létezés mozzanatot” stb.¹⁷;

— amikor Marx úgy beszél a munkáról, a pénzről, az értékről mint „egy eleven egész, például a lakosság, a nemzet, az állam mozzanatairól”¹⁸;

— amikor Lenin beszél „az okról és a következményről mint az általános, kölcsönös függés mozzanatairól” stb.¹⁹

Lenin egyébként külön is megjegyzi egy helyütt a *Filozófiai füzetek*-ben, hogy Hegel gyakran használja a „mozzanat” szót az *összefüggés*, a *lánccolat* értelmében.²⁰ Remélem, most már világos Ön előtt, hogy az, aki nem érti a „mozzanat” fogalmát, és aki összekeveri a „pillanat” szóval — szinte semmit sem ért a dialektikából.

Részben ez magyarázza, miért rója fel Ön (és nemcsak Ön) oly makacsul, hogy én és egyes kollégáim „minden létező bírálatáról” szólva voltaképpen a bírálón tagadott jelenség „teljes megsemmisítésére” törekszünk, s hogy a dialektika a mi kezünkben „a pusztá rombolás és szüntelen plaszticizálás eszközévé válik” stb. stb.

¹⁷ Hegel, *Die Wissenschaft der Logik*, 15, 24, 145, 189. old. (*Encyclopedie der Philosophischen Wissenschaften*).

¹⁸ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik Politischer Ökonomie*, (Dietz Verlag, Berlin, 1953, 21. old.)

¹⁹ Lenin, *Filoszofszkie tetradj*, Moszkva, 1947, 134. old.

²⁰ *Ibid.* 122. old.

Arról van szó, hogy a marxista gondolatban mindenkor jelen van a dialektikus tagadás *mozzanata*, a bíráló magatartás mozzanata.²¹ Nem tagad meg mindent (egy pillanatban), nem rombolja szét (pillanatnyilag) egy egész valamennyi elemét. Csak megszünteti azt az intézményt, struktúrát, jellemvonást — amely a továbbfejlődés belső háttára, lényegi akadályáa.

Kénytelen-kelletlen egyet kell velem értenie abban, hogy sem én, sem bármelyik kollégám soha egyetlen bíráló szót sem mondtunk társadalmunk egész sor lényegi struktúrájáról, mint például: a termelőeszközök társadalmi tulajdonának intézményéről, a földmaximumról, a díjtalan iskolázásról és egészségvédelemről, a munkástanácsokról és a társadalmi öngazgatás egyéb formáiról, arról a gazdaságpolitikáról, amely az aránytalanságok eltüntetésére, a külfölddel való együttműködésre, a modernizációra törekszik stb. stb. Bírálattunk elé a bürokratikus struktúrák ellen, a primitívizmus, nacionalizmus, a kispolgári ökonomizmus ellen irányul. Végül, de nem utolsósorban, a létező dolgoknak ama részéhez, amely alapos okkal megérdemli, hogy bíráljuk és túlhaladjuk — az Ön tragikomikus, de nem veszélytelen figurája is hozzátartozik, Ön, aki Jugoszláviában és 1968-ban, a Kominform bukása, a SZK(b)P XX. kongresszusa, a JKSZ programja, Brioni, a csehszlovák január és 1968. augusztus 21-e után Zsdanov szerepét akarja játszani, de erő, tekintély és társadalmi támogatás nélkül, sőt minden kilátás nélkül arra, hogy komolyabban hatni tudjon kultúránk bonyolult folyamataira.

AZ ÍRÓ IGAZI EREJE AZ ALKOTÓERŐ

Olyan volt ő, akár a kakas, amely azt hiszi, a nap csak azért kelt fel, hogy az ő kukorékolását meghallgassa.

George Eliot

Jól írni ugyanaz, mint jól gondolkozni, jól érezni és mind ezt jól kifejezni; ehhez pedig szellem, lélek és ízlés kell egyszersmind.

Buffon

Már az aljasság sem a gazdagok monopóliuma, a gonoszságok kiegyenlítésének ebben az éjszakájában; ebben a kegyes éjszakában, melyben semmi sem változott...

Oskar Davičo

Távol áll tőlem, hogy megfosszam Önt a gondolkodás és a következtetés jogától, amely az Ön tudós megfogalmazásában „az emberi gondolkodás alkati megnyilatkozása”.

Meg kell azonban különböztetnie három dolgot. Az első: az Ön joga, hogy gondolkodjék és hogy gondolatát „alkatilag kifejezze”, bármiről a föld és az ég között. A másik: az Ön előjoga, hogy mindazt, amit

²¹ Ez, amint látja, sokkal mérsékeltebb megfogalmazás, mint az Öné, amit a Komunist egy számában fejtett ki, amikor azt mondja, hogy „a háború bizonyos értelemben az alkotás feltétele”, és hogy „minden alkotás természeténél fogva szintetizáló és tagadóan türelmetlen a maga reális humanitásában”. (O. Davičo, A koegzisztencia szűksége. Komunist, 1968. IV. 18.)

brámiról gondol — a nyelvtudománytól és a közvéleménykutató központ metodológiájától Frommig és a dialektikáig, tekintet nélkül arra, hogy mennyire helytálló és igaz — közzé is tehesse, még hozzá leggyakrabban a JKSZ sajtószerveiben. A harmadik: a közvélemény joga, hogy csak azoknak az ítéleteit fogadja bizalommal, akik kellő tudással, szellemmel, kultúrával, viselkedéssel, integritással és tekintéllyel rendelkeznek.

Am, az Ön általános tudása fogyatékos.²² Fogyatékos a mód is, ahogyan egy nagyfokú erudíció látszatát igyekszik kelteni nevek, érthetetlen frázisok és idegen szavak halmozásával, melyeknek jelentését nem tudja, vagy csak homályosan sejtí. Ön azt hiszi, hogy a *nominalista* — az az ember, aki „a név alapján ítél a tartalomról!”²³ Ön azt hiszi, hogy az echolalia valami hiba a gondolkodásban.²⁴ Ön azt mondja, hogy „a társadalom kreatív munka nélkül az entrópia (!) törvényeire volna ítélve, és lényegében ősidők óta ez ellen irányul minden emberi erőfeszítés” (?!)²⁵. Ön nyilván nem érti a *dedukálni* szó jelentését, mert azt mondja, hogy már most „dedukálhatjuk”, milyen lesz az élet a kommunizmusban, „anélkül, hogy különösebb jós-tehetséggel rendelkezne.”²⁶ Ha pontosan tudná, mit jelent a *tautológia*, nem mondaná azt, hogy „az osztályharc hevében az efféle tautologikus objektivitás hoppon marad”.²⁷ Ha megértette volna Marx ideológia-bírálatát, nem mondhatná, hogy Marx tézise az ideológiáról mint elferdült tudatról csupán egy „polemikus félmondat”.²⁸ Ezért beszél Ön a „saját ideológiájáról”, s ebben az egy esetben igaza van. Az, amit Ön tesz, valóban marxi értelemben vett ideológiai munkálkodás.

Az Ön kirándulásai a filozófia területére rendszerint verbális zűrzavarral végződnek. Íme, miket írt le és írt alá például A koegzisztencia szükségése című cikkében: „A koherens egység (!) kialakulásának folyamatában a már egymásnak szegült (!?) ellentmondások tagadása alapján elhullik minden, ami túlhaladott, és megőrződik mindaz, ami serkent. De ugyanakkor új viszony jön létre a valóság felismerése, ennek az ismeretnek az elemei és maga a valóság (!?) között, olyan viszonylat, amely másképpen világítja meg az új kompozitum (?) minden egyes tényezőjét, mint ahogyan a szintézis (?) előtt lehetett volna. Ha a hegeli dialektikát fejtetőről lábra állítják, ez csak azért történik, hogy beleágyazva az addig korlátozott és statikus francia materializmusba (!), „kellő meghajtó energiát kölcsönözzön neki” (!!), stb. stb.”²⁹

Papirus hál'istennek Jugoszláviában van elég, és ennél rosszabb dolgokat is eltűr, de azt aztán ne várja, hogy az ilyen kaliberű szövegek „kellő meghajtó energiát” kölcsönöznek majd elméleti gondolkodásunknak és általában kultúránknak. Vagy, ahogyan más helyütt mondta, hogy „a múlt ostora és a jelen sarkantyúja” lesznek.³⁰

²² Még szűkebb szakterületén is. Nušićot pl. kinevezte macedón írónak.

²³ Delo, 1968. november, 1353. old.

²⁴ Uo., 1352. old.

²⁵ O. Davičo, A jövő és a passzátisták, Komunist, 1968. II. 29.

²⁶ Uo.

²⁷ O. Davičo, A humanista kritika Sušnjić-féle változata. Komunist, 1968. IV. 25.

²⁸ Uo.

²⁹ Komunist, 1968. IV. 18.

³⁰ O. Davičo, Május 13 harcainak, poéma.

A másik ok, ami miatt irreálisak az Ön pretenziói, hogy jelentősebb hatást gyakoroljon a közvéleményre — az ízlés és a kulturált viselkedés teljes hiánya. Az Ön ízlése egy tekintélyes költő számára a vég-sőkig kétes. Nemcsak az afféle fölösleges vulgarizmusokra gondolok, mint például amikor egyik vitapartnerének gondolatairól azt mondja, hogy azok „strici bölcselkedések”.³¹ Mit gondoljon az ember arról az íróról, aki a következő módon próbál szellemesnek mutatkozni: Marx „nem a mások gondolatai iránti türelmesség nevében veregette vállon Hegelt, csippentette meg két ujjal Adam Smith képét és kérdezte meg joviálisan Helvétustól: No, druzsám, Sozontius, milyen volt az utolsó fogásod?”³²

De vonatkoztassuk most el a szellemnek és ízlésnek ezeket a botlásait. A jólneveltség igazi fokmérője az a mód, ahogyan az ember ellenfeleihez viszonyul. Ön eddig mindig megbukott ebből a tantárgyból. Csak egy friss példával szolgálok. Egyik opponensére, aki azt merészelt mondani, hogy furcsállja, hogy „abban a korban, melyben az *ész uralkodik* — az emberek mítoszokban élnek”, szemrebbenés nélkül ráfogja, hogy Weber nevében beszél, hogy a munkásosztály mítoszaira gondol, hogy számára mítosz: a kizsákmányolás, a munkatöbblet, az imperializmus, az agresszió, a fehér terror, az osztályharc, hogy szeretné látni, vajon Hanoyból és Haifongból az imperialista bombaszőnyegek alatt is „arról fecsegne-e, hogy a munkásosztály is mítoszokat termel”. Azután, hogy végleg tudomására hozza, mit gondol róla, azt mondja: könnyű Kirké szigetéről beszélni, amelynek a neve ma Korčula, „amikor a gyerek is tudja, hogy Kirké csupán mitológiai lény volt, s eszerint senkit sem fenyeget a veszély, hogy még egy ostobát disznóvá változtasson.”³³ Ön tudja a legjobban, hogy az efféle kirohanásai mennyire naivak a többihez képest, amelyeket egyelőre nem említünk. Azt azonban be kellene látnia, hogy ilyen eljárásokkal nem lehet tekintélyt szerezni. Még kevésbé a meggyőződések és a barátok gyakori cserélgetésével, a tekintélyek magasztalásával s azután hirtelen megtagadásukkal, még mielőtt végleg elsüllyedtek volna; mindennek a megéneklésével, amit megkövetelnek Öntől és azzal a követeléssel, hogy Önt is énekeljék meg. Az a baj Önnel, hogy sohasem tudni, vajon csakugyan tartja-e azt, amire esküszik. Az a baj Önre nézve, hogy sohasem látja jól a helyzetet, és nem veszi észre az idő múlását. Letűnt az udvari bolondok és az udvari költők kora. Letűnik — gyorsabban, mint gondolná — az univerzális ideológiai közváltók kora is.

Nehéz megmagyarázni, hogyan lehetséges, hogy egy igazi író ennyire elveszítse időérzékét, történelmi érzékét. Még nehezebb megérteni, hogyan lehetséges, hogy azok, akik megízlelték az igazi alkotás varázsát, akik egyszer már koruk előtt szálltak, akik minden erejüket megfeszítették, hogy minél jobban lássanak mindent maguk körül s hogy szavukkal a végtelenig tolják ki az emberi szabadság határait — hogyan változhatnak a rend éber és szigorú őreivé, akik előtt minden merészebb gondolat önnön világukról idegen és romboló szándékú.

³¹ Komunist, 1968. IV. 25.

³² Komunist, 1968. IV. 18.

³³ Komunist, 1968. IV. 25.

Nem lehet mélabú nélkül gondolni arra, hogy mi történt egy Solohovval, egy Steinbeckkel.

Nem akarom Önt másokhoz hasonlítani, s ez nem is lehetséges. Bátorodom mégis arra gondolni, hogy e kórnak közös gyökere van: a nyilvános elismerés, az emberi sorsok fölötti uralkodás, a társadalmi hatalom vágya.

Am az írónak, művésznek, tudósnak, filozófusnak, aki nem akarja elveszíteni önmagát, tudnia kell, hogy az egyedüli igazi elismerés az, amit műveinek olvasóitól kap, az egyedüli hatalom, amelyre vágynia szabad az alkotóerő, az igazság felderítésének és kimondásának ereje, az ember felszabadításának és szellemi gazdagításának hatalma.

Ez az elv senkit sem akadályoz abban, hogy politikai aktivista legyen. Viszont lemondani róla, azt jelenti, hogy lemondunk hivatásunkról.

A legjobb kívánságokkal,

Mihailo Marković